

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Επιστήμες της Αγωγής: Παιδαγωγικό Παιχνίδι και Παιδαγωγικό Υλικό στην Πρώτη
Παιδική Ηλικία»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι αναπαραστάσεις της νοσταλγίας στα σχέδια των παιδιών.

Χαρά Αγγελέτου

ΒΟΛΟΣ 2018

1^η Επιβλέπουσα: Φωτεινή Μπονότη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Π.Τ.Π.Ε., Πανεπιστήμιο
Θεσσαλίας.

2^{ος} Επιβλέπων: Γεώργιος Αμπακούμκιν, Αναπληρωτής Καθηγητής, Π.Τ.Π.Ε., Πανεπιστήμιο
Θεσσαλίας.

3^η Επιβλέπουσα: Πλουσία Μισαηλίδη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

Αξιολογητής: .....

Βαθμός	
Ολογράφως	

Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια κυρία Φωτεινή Μπονώτη, για την αμέριστη και συνεχή υποστήριξη, την υπομονή και τις πολύτιμες συμβουλές της σε όλα τα στάδια εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον συνεπιβλέποντα καθηγητή κύριο Γεώργιο Αμπακούμκιν για τις καίριες κατευθύνσεις που μου παρείχε και τη σημαντική συμβολή του στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, καθώς και την συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια κυρία Πλουσία Μισαηλίδη για την υποστήριξη της διαδικασίας στο σύνολό της.

Επιπροσθέτως θα ήθελα να ευχαριστήσω τους διευθυντές, τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς του 1^{ου} και 5^{ου} Δ.Σ Λάρισας για την εμπιστοσύνη και τη στήριξη που μου έδειξαν κατά τη διαδικασία συλλογής των δεδομένων για την εκπόνηση της παρούσας έρευνας. Κυρίως όμως θα ήθελα να ευχαριστήσω τους μαθητές των δύο σχολείων για τον ενθουσιασμό και τη συνέπεια με την οποία συμμετείχαν στη διαδικασία. Το ίδιο θερμά ευχαριστώ τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, που δέχτηκαν εθελοντικά να συμμετέχουν στην έρευνα, αφιερώνοντας χρόνο και κόπο.

Ανεκτίμητη ήταν και η βοήθεια της αγαπητής μου φίλης και συμφοιτήτριας κυρίας Αριάδνης Αργατζοπούλου, με την οποία μοιράστηκα τις ακαδημαϊκές μου ανησυχίες καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησης μας στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, και η οποία συμμετείχε και στη διαδικασία αξιολόγησης των σχεδιαστικών έργων της παρούσας έρευνας, προσφέροντάς μου πολύτιμη βοήθεια.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Γιώργο Συγκούνα για τη συνεχή υποστήριξη και την ανεξάντλητη υπομονή που έδειξε με την ιδιότητα του συζύγου, αλλά και για την πολύτιμη βοήθειά του, με την ιδιότητα του ψυχολόγου, στην αξιολόγηση των σχεδιαστικών έργων.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	6
Abstract.....	7
Εισαγωγή	8
Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	11
1.1 Η νοσταλγία	11
1.1.1 Ιστορική αναδρομή	11
1.1.2 Εννοιολογικός ορισμός.....	14
1.1.3 Περιεχόμενο και δομή της έννοιας.....	17
1.1.4 Οι λειτουργίες της νοσταλγίας	19
1.1.5 Η συγκινησιακή ταυτότητα της νοσταλγίας.....	22
1.1.5.1 Η θέση της νοσταλγίας ανάμεσα στα συναισθήματα.....	22
1.1.5.2 Το πρόσημο του συναισθήματος της νοσταλγίας	24
1.1.5.3 Ερεθίσματα που πυροδοτούν το συναίσθημα της νοσταλγίας.....	26
1.1.6 Η θέση της νοσταλγίας στην έρευνα σε παιδιά.....	28
1.2 Το εκφραστικό σχέδιο ως εργαλείο διερεύνησης των συναισθημάτων.....	30
1.2.1 Οι σχεδιαστικοί δείκτες και η συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων	32
1.2.2 Οι παράγοντες που επηρεάζουν τη χρήση των σχεδιαστικών δεικτών και τη συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων.....	34
1.3 Η παρούσα έρευνα	36
2. Μέθοδος.....	42

2.1 Ερευνητικός σχεδιασμός.....	42
2.2 Συμμετέχοντες.....	42
2.3 Διαδικασία	43
2.3.1 Σχέδιο ελέγχου	43
2.3.2 Σχέδιο νοσταλγίας	44
2.4 Κωδικοποίηση σχεδιαστικών έργων.....	45
3. Αποτελέσματα	50
3.1 Συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων	50
3.2 Το είδος και ο αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με την ηλικία και το φύλο.....	52
3.2.1 Το είδος των σχεδιαστικών δεικτών.....	52
3.2.2 Ο συνολικός αριθμός των δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων.....	53
3.3 Το πρόσημο των σχεδίων σε σχέση με την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων.....	55
4. Συζήτηση	58
4.1 Η συνολική εκφραστικότητα των αναπαραστάσεων της νοσταλγίας και ο συνολικός αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών	59
4.2 Το είδος των σχεδιαστικών δεικτών	62
4.3 Το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων	66
4.4 Περιορισμοί της παρούσας έρευνας.....	67

4.5 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα	68
Βιβλιογραφία	71
Παράρτημα Α	79
Παράρτημα Β.....	85

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε με στόχο να διερευνήσει τις αναπαραστάσεις των παιδιών για το συναίσθημα της νοσταλγίας. Συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν 122 παιδιά ηλικίας 8, 10 και 12 ετών, εξισωμένα ως προς το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων, καθώς και μια ομάδα ενηλίκων. Για το σκοπό της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν δύο σχεδιαστικά έργα: η σχεδίαση μιας ανθρώπινης φιγούρας που αισθάνεται νοσταλγία και η σχεδίαση μιας ανθρώπινης φιγούρας που δεν έχει κανένα συναίσθημα (σχέδιο ελέγχου). Τα σχέδια εξετάστηκαν ως προς τη συνολική τους εκφραστικότητα και ως προς το είδος και τον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών με τους οποίους μεταφέρεται το συναίσθημα της νοσταλγίας και τις διαφορές στις παραπάνω μεταβλητές με βάση την ηλικία και το φύλο. Χρησιμοποιώντας ανάλυση περιεχομένου αναγνωρίστηκαν 8 σχεδιαστικοί δείκτες, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για τη σχεδιαστική αναπαράσταση του συναισθήματος της νοσταλγίας. Τέλος, εξετάστηκαν οι διαφορές στο πρόσημο με βάση την ηλικία και το φύλο με το οποίο αποδίδεται σχεδιαστικά το συναίσθημα. Από την ανάλυση των δεδομένων και σύμφωνα με τις υποθέσεις μας, προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων, ενώ αντίθετα δεν υπήρξαν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Αναλυτικότερα, τα μεγαλύτερα παιδιά είχαν συνολικά εκφραστικότερα σχέδια σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά και χρησιμοποίησαν περισσότερους και πιο σύνθετους σχεδιαστικούς δείκτες. Στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων προέκυψαν και για το πρόσημο με το οποίο αποδίδεται το συναίσθημα. Τα παιδιά 8 ετών αναπαριστούν το συναίσθημα συχνότερα ως αρνητικό, ενώ τα παιδιά 12 ετών ως θετικό. Δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των υπόλοιπων ηλικιακών ομάδων.

Λέξεις κλειδιά: νοσταλγία, παιδιά, συναίσθημα, σχέδιο

Abstract

This study was designed to investigate children's representation of nostalgia. To this end, 122 children aged 8, 10 and 12 years, as well as a group of adults were asked to draw a person experiencing nostalgia as well as a baseline figure "feeling nothing". The drawings were rated in terms of their overall emotional expressiveness as well as variety and number of graphic indicators used to depict nostalgia due to age and gender. Performing content analysis we identified eight discrete graphic indicators used by participants to depict nostalgia in their drawings. We also examined the effect of age and gender to the valence chosen to convey nostalgia in drawings. The results showed significant age, but not sex, differences. More precisely, older children and adults produced more expressive drawings than younger children, containing a larger variety of graphic indicators. We also found significant age related differences for the valence. 8 years old children depict the emotion as negative, whereas 12 years old depict it as positive. No other significant differences were identified.

Key words: nostalgia, children, emotion, drawing

Εισαγωγή

Η νοσταλγία αποτελεί μια έννοια με μακρά και αμφιλεγόμενη βιβλιογραφική πορεία, η οποία τα τελευταία χρόνια συγκεντρώνει το ερευνητικό ενδιαφέρον πολλών επιστημονικών κλάδων. Η επιστήμη της ψυχολογίας, στην οποία και εστιάζουμε στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, την κατατάσσει ανάμεσα στα συναισθήματα αυτοεπίγνωσης (self-relevant) (Van Tilburg, Wildschut, & Sedikides, 2017), αναγνωρίζοντας την κοινωνική της διάσταση.

Αν και πληθώρα ερευνητικών πονημάτων εστιάζουν στο περιεχόμενο, στη δομή και κυρίως στις λειτουργίες που μπορεί να επιτελέσει, το συναίσθημα της νοσταλγίας δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης στην ερευνητική περιοχή της συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών. Απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε δεν έχει διερευνηθεί το πώς τα παιδιά κατανοούν και εκφράζουν το συναίσθημα της νοσταλγίας, και ποιες είναι οι αναπαραστάσεις τους για τη νοσταλγία, αν και υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που υποστηρίζουν ότι ακόμα και στην ηλικία των 8 ετών κατανοούν την έννοια και είναι σε θέση να βιώσουν το συναίσθημα (Zhou, Sedikides, Wildschut, & Gao, 2008).

Για τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών για τα συναισθήματα έχουν χρησιμοποιηθεί ποικίλα μεθοδολογικά εργαλεία. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και το σχέδιο, το οποίο είναι μια προσφιλή και οικεία δραστηριότητα για τα παιδιά και ταυτόχρονα αποτελεί μέσο έκφρασης των συναισθημάτων, της διάθεσης και των ιδεών τους (Cox, 2005). Το σχέδιο έχει χρησιμοποιηθεί για τη διερεύνηση των βασικών και των κοινωνικών συναισθημάτων, των μεικτών συναισθημάτων αλλά και σύνθετων εννοιών με συγκινησιακό περιεχόμενο (Brechet, 2015. Brechet, Baldy, & Picard, 2009. Bonoti & Misalidi, 2006, 2015. Burkitt & Sheppard, 2014). Η χρήση του εκφραστικού σχεδίου ως ερευνητικού εργαλείου συγκεντρώνει πλεονεκτήματα. Ένα από αυτά είναι ότι πρόκειται για ένα μη λεκτικό τρόπο έκφρασης και επικοινωνίας ιδεών, που μπορεί να εξασφαλίσει στους ερευνητές πρόσβαση στις αναπαραστάσεις των παιδιών για αφηρημένα, ευαίσθητα ή

σύνθετα θέματα με τα οποία τα παιδιά δεν είναι εξοικειωμένα. Με αφορμή τα παραπάνω θεωρούμε ότι το σχέδιο αποτελεί κατάλληλο εργαλείο για τη διερεύνηση του συναισθήματος της νοσταλγίας, που χαρακτηρίζεται ως σύνθετη συγκινησιακή εμπειρία με πολλαπλές διαστάσεις (Barrett et al., 2010. Batcho, 2013).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η παρούσα έρευνα εξετάζει τις αναπαραστάσεις των παιδιών για το συναίσθημα της νοσταλγίας, όπως αυτές απεικονίζονται στο σχέδιο μιας ανθρώπινης φιγούρας. Πιο συγκεκριμένα διερευνά τις διαφορές της ηλικίας και του φύλου στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων, αλλά και στο είδος και τον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούνται για να μεταφερθεί σχεδιαστικά το συναίσθημα. Τέλος, εξετάζεται αν το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης του σχεδίου διαφοροποιείται με βάση την ηλικία και το φύλο. Προκειμένου να εξεταστούν τα παραπάνω, στην έρευνα συμμετείχαν 162 άτομα χωρισμένα σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες (122 παιδιά και 40 ενήλικες), εξισωμένες ως προς το φύλο και την σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων (εκφραστικό και ελέγχου).

Η εργασία διαρθρώνεται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος ξεκινά με την ανασκόπηση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας, και καταλήγει στους σκοπούς και τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται η Μέθοδος, τα Αποτελέσματα και η Συζήτηση σχετικά με αυτά.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνεται μια ιστορική αναδρομή στην βιβλιογραφική πορεία της έννοιας της νοσταλγίας, επιχειρείται ο εννοιολογικός ορισμός της έννοιας και περιγράφονται σημαντικές διαστάσεις της όπως το περιεχόμενο και η δομή, η συγκινησιακή της ταυτότητα, τα ερεθίσματα που την πυροδοτούν και οι λειτουργίες που αυτή επιτελεί σε ατομικό, υπαρξιακό και κοινωνικό επίπεδο. Στη συνέχεια επιχειρείται η σύνδεση της νοσταλγίας με το ερευνητικό πεδίο της συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών. Ολοκληρώνοντας το θεωρητικό μέρος της εργασίας, γίνεται μια εκτενής αναφορά

στη σχετική με το εκφραστικό σχέδιο βιβλιογραφία και στη θέση του ως μεθοδολογικό εργαλείο στο ερευνητικό πεδίο της συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών. Το κεφάλαιο καταλήγει στην παρουσίαση του σκεπτικού, των σκοπών και των υποθέσεων της παρούσας έρευνας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, περιγράφεται η Μέθοδος. Αναλυτικότερα, αναφέρονται τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, η διαδικασία συλλογής των δεδομένων και τέλος αναλύεται ο τρόπος κωδικοποίησης των σχεδιαστικών έργων. Στο τρίτο κεφάλαιο παραθέτονται αναλυτικά τα αποτελέσματα της έρευνας, όπως προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται μία κριτική αποτίμηση των αποτελεσμάτων σε σχέση με τις ερευνητικές υποθέσεις της εργασίας. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι περιορισμοί της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας αλλά και ενδεικτικές προτάσεις για μελλοντική έρευνα. Στην εργασία συμπεριλαμβάνονται οι βιβλιογραφικές αναφορές και Παράρτημα, στο οποίο παραθέτονται οι φόρμες καταγραφής των δεδομένων αλλά και ενδεικτικά σχεδιαστικά έργα που αναπαριστούν το συναίσθημα της νοσταλγίας.

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

1.1 Η νοσταλγία

1.1.1 Ιστορική αναδρομή

Η έννοια της νοσταλγίας (nostalgia) αποτελεί σύνθεση των ελληνικών λέξεων «νόστος», που σημαίνει επιστροφή στην πατρίδα, και «άλγος», που σημαίνει πόνος, όπως αυτές αρχικά νοηματοδοτήθηκαν στο Ομηρικό έπος της Οδύσσειας. Χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν την βαθιά επιθυμία του Οδυσσέα να επιστρέψει στην πατρίδα του, την Ιθάκη, και τον τρόπο που τα αντιφατικά συναισθήματα της επιθυμίας για ότι είχε αφήσει πίσω και του πόνου που βίωνε τα χρόνια της απουσίας του τον θωράκισαν, ώστε να ανταπεξέλθει στις δύσκολες συνθήκες του δεκαετούς ταξιδιού του (Batcho, 2013. Sedikides et al., 2015. Wildschut, Sedikides, Arndt, & Routledge, 2006). Η ομηρική κατασκευή της έννοιας της νοσταλγίας ως ψυχολογικού πόρου που θωρακίζει το άτομο μπροστά στις αντιξοότητες, αποδυναμώθηκε με το πέρασμα του χρόνου. Οι πρώτες αναφορές στην επιστημονική βιβλιογραφία ανάγονται στον 17^ο αιώνα και περιγράφουν την νοσταλγία ως σωματική ασθένεια (Davis, 1979). Πρώτος ο Hofer, ένας Ελβετός γιατρός, συνθέτει τον όρο «νοσταλγία» ως μετάφραση του γερμανικού όρου *heimwehe* (πόνος/ οδύνη για τη χαμένη πατρίδα), για να εξηγήσει έναν αριθμό συμπτωμάτων που παρουσίαζαν Ελβετοί μισθοφόροι κατά την μακρόχρονη απουσία τους από την πατρίδα. Τα συμπτώματα ήταν ψυχολογικά (μελαγχολία, αυτοκτονικός ιδεασμός) και σωματικά (πυρετός, δυσπεψία, λιποθυμία, ταχυκαρδίες κ.α.) και ο Hofer τα απέδιδε σε εγκεφαλική ασθένεια που οφείλονταν στην εμμονική ανάκληση αναμνήσεων από την πατρίδα (Hofer, 1688/1934. όπως αναφέρεται στο Batcho, 2013).

Περιγράφοντας την ίδια κλινική εικόνα, ο Scheuchzer αναζητά την αιτία της ασθένειας στην μεγάλη διαφορά της ατμοσφαιρικής πίεσης που αντιμετώπιζαν οι ορεσίβιοι Ελβετοί μισθοφόροι όταν υπηρετούσαν σε πεδινές περιοχές (Scheuchzer, 1732. όπως

αναφέρεται στο Davis, 1979). Η θεωρία του Scheuchzer καταρρίφθηκε, αφού πέρα από τους μισθοφόρους, οι λοιποί Ελβετοί σπάνια επηρεάζονταν από την αλλαγή περιβάλλοντος, αλλά και γιατί παρατηρήθηκαν παρόμοια συμπτώματα και σε άλλους πληθυσμούς μισθοφόρων (Batcho, 2013. Seikides et al., 2015).

Παρόμοια δεδομένα, από κλινικές παρατηρήσεις σε μεγάλους πληθυσμούς και σε μεμονωμένα άτομα, συντηρούν την εικόνα της νοσταλγίας ως ασθένειας με σοβαρά συμπτώματα μέχρι και τον 19^ο αιώνα. Ωστόσο, οι προσπάθειες απόδοσής της σε σωματικά αίτια αποτυγχάνουν και τελικά περιγράφεται ως πνευματική ασθένεια που προκαλεί ψυχοσωματικές αντιδράσεις (Batcho, 2013).

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με την ανάπτυξη του κλάδου της πειραματικής ψυχολογίας, η νοσταλγία περιγράφεται πια ως ψυχική ή ψυχοσωματική ασθένεια, διερευνώνται υπό διαφορετικό πρίσμα η αιτιολογία και τα συμπτώματά της και δίνεται έμφαση στα αρνητικά συναισθήματα με τα οποία συνδέεται (Mc Cann, 1941). Οι Nawas και Platt (1965) παρουσιάζουν μια εκτενή ανασκόπηση των πρώτων εμπειρικών μελετών σχετικά με την ψυχολογική φύση της έννοιας, η οποία χρησιμοποιείται εναλλακτικά του όρου “homesickness”, δηλαδή της επιθυμίας για επιστροφή στην πατρίδα. Σε αυτή αναφέρονται εκτενείς μελέτες κυρίως σε πρωτοετείς φοιτητές, οι οποίες εξετάζουν την αιτιολογία, τη συμπτωματολογία και χαρακτηριστικά της προσωπικότητας όσων θεωρούνταν ότι υπέφεραν από νοσταλγία. Ο Frost (1938) ανέφερε την απουσία από την πατρίδα ως κοινό παρονομαστή στις ψυχώσεις πρωτοετών φοιτητών, ενώ τα αποτελέσματα έρευνας του Mc Cann (1941) έδειξαν ότι οι φοιτητές που ένιωθαν νοσταλγία ήταν λιγότερο σταθεροί συναισθηματικά, λιγότερο αυτάρκεις, περισσότερο εσωστρεφείς και ταυτόχρονα πιο επιρρεπείς στο να αντικαθιστούν τη δράση με την ονειροπόληση. Παρόμοια ήταν και τα αποτελέσματα της έρευνας της Rose (1948) σε γυναίκες φοιτήτριες, συσχετίζοντας το αίσθημα της νοσταλγίας για το σπίτι με τις δυσκολίες προσαρμογής αλλά και με τη ροπή

προς τις ψυχώσεις. Τα άτομα που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές, σύμφωνα με τον Christenson (1936) και τα μοναχικά παιδιά σύμφωνα με τον Dexeter (1949) ήταν περισσότερο επιρρεπή στο αίσθημα της νοσταλγίας. Πολλά σωματικά και ψυχολογικά συμπτώματα εξακολουθούν μέχρι εκείνη την περίοδο να αποδίδονται στη νοσταλγία (Mc Cann, 1941), ωστόσο η άποψη αυτή αμφισβητείται αφού δεν συνεξετάζονται άλλες συνθήκες ή ασθένειες (Bachet, 1950. Cristenson, 1936. Dexeter, 1949. Frost, 1938. Mc Cann, 1943. Rose, 1948. όπως αναφέρονται στο Nawas & Platt, 1965).

Υπό διαφορετικό θεωρητικό πρίσμα, εξετάζεται λίγο αργότερα η νοσταλγία από τους ψυχαναλυτές, οι οποίοι τη διακρίνουν από τον όρο «homesickness» αλλά συντηρούν την αρνητική της διάσταση. Θεωρείται ότι εμπεριέχει αντιφατικά συναισθήματα και μπορεί να γίνει παθολογική για το άτομο όταν συνοδεύεται από προσκόλληση σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν που μπορεί να αφορά ακόμα και τις πρώιμες παιδικές εμπειρίες (για ανασκόπηση βλ. Batcho, 2013).

Προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα, η έννοια της νοσταλγίας επιστρέφει στην ομηρική της διάσταση, αποκτά θετικό απόηχο και τονίζεται η θέση της ανάμεσα στις γνωστικές διεργασίες του ατόμου. Σε έρευνα που έγινε ανάμεσα σε φοιτητές διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες ήταν σε θέση να διακρίνουν τη νοσταλγία από την επιθυμία για επιστροφή στην πατρίδα (homesickness) και συσχέτιζαν με τη νοσταλγία, συχνότερα, λέξεις όπως «ζεστασιά», «παιδική ηλικία», «περασμένα χρόνια» κ.α επισημαίνοντας τη θετική πλευρά της έννοιας (Davis, 1979). Επισημαίνεται η προσαρμοστική λειτουργία της σε περιόδους ασυνέχειας ή μεταβάσεων, θεωρείται συνδετικός κρίκος μεταξύ γνωστικών (μνήμη) και συναισθηματικών λειτουργιών και σημαντικός πόρος για την ανάπτυξη και την διατήρηση της ταυτότητας (Batcho, 1998. Davis, 1979). Η Batcho (1995) δημιουργεί ένα εργαλείο διερεύνησης της σχέσης μεταξύ νοσταλγίας, μνήμης και προσωπικότητας. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η νοσταλγία συνδέεται με θετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας,

αποδομώντας προηγούμενες θεωρίες που παρουσίαζαν το άτομο που νοσταλγεί ως αδύναμο, εξαρτώμενο και δυστυχημένο.

Η περιπετειώδης διαδρομή της έννοιας της νοσταλγίας καταλήγει τα τελευταία χρόνια σε ένα μεγάλο αριθμό εμπειρικών ερευνών από τον κλάδο της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας και του marketing (διαφημίσεις, gaming, ταινίες, βιβλία κτλ) που αναδεικνύουν σημαντικές λειτουργίες της σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (Cox, 2015. Holak & Havlena, 1998. Sedikides et al., 2015. Wildschut, Sedikides, Arndt, & Routledge, 2006). Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας θα εστιάσουμε στα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα από τον κλάδο της ψυχολογίας.

1.1.2 Εννοιολογικός ορισμός

Ο Sedikides και οι συνεργάτες του (2015) αναφέρουν εναλλακτικούς λεξιλογικούς ορισμούς από αγγλόφωνα λεξικά για τη νοσταλγία. Η έννοια ερμηνεύεται ως «μια συναισθηματική επιθυμία, μια τρυφερή αναπόληση για το παρελθόν», ως «η ευχαρίστηση και η λύπη που προκαλείται, όταν ανακαλούμε κάτι από το παρελθόν και ευχόμαστε να μπορούσαμε να το ξαναζήσουμε» ή ως «η συναισθηματική επιθυμία να επιστρέψει κανείς νοερά ή πραγματικά σε προηγούμενη περίοδο της ζωής του..., μια συναισθηματική επιθυμία για την ευημερία προηγούμενων χρόνων ή τόπων» (σ. 195).

Ωστόσο, ένας ερμηνευτικός ορισμός δεν είναι σε θέση να αιχμαλωτίσει τα ασαφή όρια μιας πολυδιάστατης έννοιας όπως η νοσταλγία. Μέχρι το 2012, παρά το αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον για την έννοια, παραμένουν αμφιλεγόμενα η φύση της και ο ορισμός της. Η πολυπλοκότητα της κατασκευής και η ασυμφωνία ως προς τη βασική υπόσταση και το φορτίο της, υποδεικνύουν την αναζήτηση του ορισμού στις αντιλήψεις των ανθρώπων. Οι Hepper, Ritchie, Sedikides και Wildschut (2012) εξετάζουν τη νοσταλγία ρωτώντας τους ανθρώπους τι σημαίνει για αυτούς και οργανώνουν τις απόψεις των συμμετεχόντων ακολουθώντας την προσέγγιση της δομής του πρωτότυπου. Η δομή του

πρωτότυπου εμπεριέχει τα πιο αντιπροσωπευτικά και υψηλότερα συσχετιζόμενα με μια έννοια χαρακτηριστικά, όπως αυτά προκύπτουν από τις αντιλήψεις του ευρύ κοινού (layperson's conceptions) (Cantor & Mischel, 1977 όπως αναφέρεται στο Hepper et al., 2012).

Η πρωτοτυπική δομή της νοσταλγίας, όπως προέκυψε από τις αντιλήψεις για την έννοια των συμμετεχόντων της έρευνας (Hepper et al., 2012), αποτελείται από πυρηνικά χαρακτηριστικά (αναμνήσεις, παρελθόν, παιδική ηλικία κ.α.) αλλά και λιγότερο αντιπροσωπευτικά, περιφερειακά χαρακτηριστικά (ζεστασιά, πόθος, ανάμεικτα συναισθήματα κ.α.). Τα χαρακτηριστικά αυτά αφορούν το περιεχόμενο (content), τις περιστάσεις (context), τη συναισθηματική κατάσταση και τα ερεθίσματα (triggers) που την πυροδοτούν και συνοψίζονται στον Πίνακα 1. Ανάμεσα στα πυρηνικά στοιχεία του πρωτότυπου παρατηρείται η συνύπαρξη συγκινησιακών και γνωστικών διεργασιών (οι λέξεις «συναίσθημα» και «σκέψη» εμφανίζονται ως πυρηνικά χαρακτηριστικά), εύρημα συνεπές με την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία (Batcho, 1998, Sedikides, Wildschut, Arndt, & Routledge. 2008).

Ταυτόχρονα, υπάρχουν λέξεις που αφορούν το ίδιο το άτομο που νοσταλγεί, λέξεις που έχουν κοινωνική διάσταση και λέξεις με άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό συναισθηματικό φορτίο. Τα παραπάνω ευρήματα ενισχύουν τη θέση ότι η νοσταλγία αποτελεί μια γνωστική και συναισθηματική κατάσταση αυτοαναφοράς, στην οποία ταυτόχρονα συνυπάρχει η κοινωνική διάσταση, και στην οποία ενσωματώνονται θετικά και αρνητικά συναισθήματα (Hepper et al., 2012, 2014). Τα ευρήματα της έρευνας του Hepper και των συνεργατών του (2012) σε συνδυασμό με προηγούμενα

**Πίνακας 1. Πυρηνικά και Περιφερειακά Στοιχεία του Πρωτότυπου της Νοσταλγίας
(Sedikides et al., 2015, σ. 197)**

Πυρηνικά στοιχεία	Περιφερειακά στοιχεία
Μνήμη/ αναμνήσεις	Άνεση/ ζεστασιά
Το παρελθόν	Επιθυμία
Τρυφερές αναμνήσεις	Όνειρα/ ονειροπόληση
Το να θυμάσαι	Ανάμεικτα συναισθήματα
Αναπόληση	Αλλαγή
Συναίσθημα	Ηρεμία
Προσωπικό νόημα	Λύπη/ μετάνιωμα
Πόθος/ επιθυμία	Επιθυμία για επιστροφή στο σπίτι
Κοινωνικές σχέσεις	Επιτυχία/ κύρος
Αναμνηστικά	Ηλικιωμένοι
Εξιδανικευμένες αναμνήσεις	Μοναξιά
Ευτυχία	Λύπη/ θλίψη
Νεότητα/ παιδική ηλικία	Αρνητικό παρελθόν
Αισθητηριακά ερεθίσματα	Στρεβλώσεις/ ψευδαισθήσεις
Σκέψη	Απομόνωση
Αναβίωση	Πόνος/ άγχος
Απουσία	Λήθαργος/ τεμπελιά
Επιθυμία για επιστροφή στο παρελθόν	

εμπειρικά δεδομένα, συνοψίζονται σε έναν ευρύ ορισμό. «Η νοσταλγία είναι ένα σχετικό με τον εαυτό, κοινωνικό συναίσθημα, με κυρίαρχο το θετικό σε σχέση με το αρνητικό πρόσημο και με σαφή προσανατολισμό στο παρελθόν. Αφορά στην ανάκληση προσωπικών, θετικά διαμεσολαβημένων αναμνήσεων, οι οποίες συνήθως αφορούν στον στενό κοινωνικό περίγυρο και την παιδική ηλικία, με το ίδιο το άτομο να τοποθετείται σε ρόλο πρωταγωνιστή» (Sedikides et al., 2015, σελ. 198).

Η διερεύνηση του πρωτότυπου της νοσταλγίας αποκάλυψε τους άξονες βάση των οποίων μπορεί να διερευνηθεί περαιτέρω η έννοια, όπως το περιεχόμενο και η δομή, οι λειτουργίες που μπορεί να επιτελέσει, η συγκινησιακή ταυτότητα της εμπειρίας και τα ερεθίσματα που την προκαλούν.

1.1.3 Περιεχόμενο και δομή της έννοιας

Η νοσταλγία, λοιπόν, εμφανίζεται ποικιλοτρόπως στην ζωή και στο λόγο των ενήλικων ατόμων ανά τον κόσμο. Αποτελεί μια έννοια που χρησιμοποιείται και ένα συναίσθημα που βιώνεται συχνά στην καθημερινότητά μας και αποτελεί θέμα προς διαπραγμάτευση στην τέχνη, στη μουσική, στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο. Έντυπες και ηλεκτρονικές καμπάνιες μεγάλων εταιρειών, ιστότοποι, σελίδες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.α. δημιουργούν μια νοσταλγική διάθεση ανασύροντας εικόνες, συνήθειες και ήχους προηγούμενων εποχών, στοιχεία που παρουσιάζονται εξιδανικευμένα και ρομαντικά (Cox et al., 2015. Sedikides et al., 2015). Τα παραπάνω οδήγησαν τους ερευνητές να αναρωτηθούν για το περιεχόμενο και τη δομή μιας νοσταλγικής καταγραφής.

Οι Holak και Havlena (1992, 1998) παρείχαν στους συμμετέχοντες των ερευνών τους έναν ερμηνευτικό ορισμό της νοσταλγίας και τους ζήτησαν να ανακαλέσουν και να καταγράψουν νοσταλγικές αναμνήσεις που να αφορούν σε άτομα, αντικείμενα και γεγονότα. Οι συγγενείς, οι φίλοι ή και άλλοι άνθρωποι που έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε διάφορες χρονικές περιόδους των συμμετεχόντων πρωταγωνίστησαν στις αφηγήσεις με

θέμα τα άτομα. Τα παιχνίδια, τα βιβλία, οι αντίκες και τα αυτοκίνητα εμφανίστηκαν συχνότερα στην κατηγορία των αντικειμένων, ενώ στην κατηγορία των γεγονότων οι αφηγήσεις αφορούσαν εορτασμούς προσωπικών επετείων και διακοπές.

Προς την ίδια κατεύθυνση ο Wildschut και οι συνεργάτες του (2006, Study 1) εφαρμόζοντας τη μεθοδολογία της ανάλυσης περιεχομένου, εξέτασαν 42 αφηγηματικά, αυτοβιογραφικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Nostalgia*. Ανάμεσα στα ερωτήματά τους ήταν η διερεύνηση της θέσης του εαυτού μέσα στην αφήγηση μιας νοσταλγική ανάμνησης και τα θέματα τα οποία συνηθέστερα εμφανίζονται σε μια τέτοια αφήγηση. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι ο εαυτός έχει συνήθως θέση πρωταγωνιστή, εύρημα που ενισχύει προηγούμενη πρόταση των Sedikides και συνεργατών (2004) ότι η νοσταλγία είναι ένα συναίσθημα αυτοαναφοράς (self-relevant). Τα θέματα που προέκυψαν από την ανάλυση ως συνηθέστερα ήταν οι σημαντικοί άλλοι (φίλοι, συγγενείς, ρομαντικοί σύντροφοι), τα γεγονότα ζωής που συνήθως περιλάμβαναν και τους σημαντικούς άλλους, τα κατοικίδια και οι σημαντικές τοποθεσίες από το παρελθόν τα οποία θεωρήθηκαν συνεπή με την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία (Holak & Havlena, 1992, 1998) .

Το περιεχόμενο των νοσταλγικών αναμνήσεων διερευνήθηκε και από άλλες ομάδες ερευνητών οι οποίοι χρησιμοποίησαν πειραματικούς μεθοδολογικούς χειρισμούς και έθεσαν διαφορετικούς άξονες για την κωδικοποίηση των καταγραφών. Οι Robertson, Wildschut και Sedikides (2014) ζήτησαν από τους συμμετέχοντες να ανακαλέσουν μια νοσταλγική και μία συνηθισμένη ανάμνηση από το παρελθόν και οι καταγραφές τους αξιολογήθηκαν με τη χρήση λογισμικού ανάλυσης κειμένου (LIWC, Pannebakker, Booth, & Francis, 2007 όπως αναφέρεται στο Robertson et al., 2014). Οι νοσταλγικές αναμνήσεις περιείχαν περισσότερες προσωπικές ανωνυμίες στο πρώτο πρόσωπο πληθυντικού αριθμού και λέξεις που υποδηλώνουν κοινωνικές σχέσεις (πχ «μητέρα», «πατέρας», «φίλοι»), συγκριτικά με τις συνηθισμένες αναμνήσεις.

Με το ίδιο λογισμικό οι Stephan, Sedikides και Wildschut (2012) ανέλυσαν αφηγήσεις νοσταλγικών, θετικών και συνηθισμένων γεγονότων από το παρελθόν διερευνώντας τη δομή και τις γνωστικές διεργασίες που εμπεριέχονταν σε αυτές. Κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι νοσταλγικές αφηγήσεις χαρακτηρίζονταν από τη χρήση περισσότερων αφηρημένων γλωσσικών όρων (σε σύγκριση τόσο με τις συνηθισμένες όσο και με τις θετικές αναμνήσεις), αλλά και την ενσωμάτωση συγκριτικά περισσότερων στέρων δομικών γλωσσικών στοιχείων όταν η ανάμνηση είχε αντίκτυπο στο παρόν. Η Abeyta και οι συνεργάτες της (2014) εντόπισαν στις αφηγήσεις νοσταλγικών αναμνήσεων περισσότερες αναφορές με κοινωνική διάσταση, περισσότερες αναφορές σε διαπροσωπικές σχέσεις αλλά και σε ατομικά επιτεύγματα από ότι στις αφηγήσεις συνηθισμένων γεγονότων.

Ο Wildschut και οι συνεργάτες του (2006) ανάμεσα σε άλλα διερεύνησαν και τη δομή της αφήγησης μιας νοσταλγικής ανάμνησης, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο ξεκινά, εξελίσσεται και ολοκληρώνεται η ανάκληση του γεγονότος, και τις λειτουργίες που επιτελεί. Βασισμένοι στις πρώιμες τοποθετήσεις του Davis (1977), ότι η δομή της νοσταλγίας βασίζεται στην εναλλαγή της θετικής και αρνητικής συναισθηματικής κατάστασης και χρησιμοποιώντας την κατηγοριοποίηση των Mc Adams, Reynolds, Lewis, Pattern, και Bowman (2001) για τη δομή των αφηγήσεων προσωπικών γεγονότων, διαπίστωσαν ότι η δομή της αφήγησης ενός νοσταλγικού γεγονότος έχει συχνότερα λυτρωτικό χαρακτήρα παρά ενοχοποιητικό. Η παραπάνω διαπίστωση δείχνει ότι μια νοσταλγική αφήγηση ακόμα και όταν εκκινεί από μια αρνητική συναισθηματική κατάσταση διαμεσολαβείται, εξιδανικεύεται και καταλήγει να έχει θετικότερο χαρακτήρα.

1.1.4 Οι λειτουργίες της νοσταλγίας

Η νοσταλγία, πρώιμα θεωρήθηκε ασθένεια και αιτία σοβαρών ψυχοσωματικών συμπτωμάτων. Ωστόσο, τα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα συνηγορούν στην άποψη ότι η

σχέση μεταξύ νοσταλγίας και αρνητικών καταστάσεων είναι αντίστροφη. Με άλλα λόγια, οι αρνητικές καταστάσεις μπορεί να πυροδοτήσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας, σε μια προσπάθεια του ατόμου να αποκαταστήσει τη ψυχοσυναισθηματική του ομοιόσταση (Batcho, 2013. Davis, 1979. Sedikides et al., 2015). Υπό αυτό το πρίσμα, ένας μεγάλος αριθμός ερευνητικών πονημάτων εστιάζει στις λειτουργίες που μπορεί να επιτελεί το συναίσθημα της νοσταλγίας σε προσωπικό και διαπροσωπικό επίπεδο διακρίνοντας τρεις άξονες: τις λειτουργίες που είναι προσανατολισμένες στον εαυτό (self-oriented function), τις υπαρξιακές λειτουργίες (existential function), και τις κοινωνικές λειτουργίες (social function) (Sedikides et al., 2015).

Οι λειτουργίες που επιτελεί ή νοσταλγία σε ατομικό επίπεδο είναι αρκετές. Η ανάκληση νοσταλγικών εμπειριών φαίνεται να σχετίζεται με θετικότερη στάση του ατόμου προς τον εαυτό σε σύγκριση με την νοερή σύνθεση μιας θετικής μελλοντικής εικόνας (Vess, Arndt, Routledge, Sedikides, & Wildschut, 2012). Ταυτόχρονα, αρκετές έρευνες χρησιμοποιώντας διαφορετικά ερεθίσματα για να προκαλέσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας έδειξαν ότι μπορεί να ενισχύσει την αυτοεκτίμηση και την αισιοδοξία του ατόμου για το μέλλον (Cheung et al., 2013. Hepper et al., 2012. Reid et al., 2015). Επιπλέον, φαίνεται να σχετίζεται με την ψυχολογική ωρίμανση του ατόμου, την προσαρμοστικότητα του στις νέες συνθήκες και την τάση του για εξερεύνηση και πειραματισμό (Baldwin, Biernat, & Landau, 2014. Baldwin & Landau. 2014, Iyer & Jetten, 2011). Τέλος, σχετίζεται με αύξηση της αίσθησης νεανικότητας και με αισιόδοξες αντιλήψεις για τη μελλοντική υγεία και δυναμική του εαυτού (Abeyta & Routledge, 2016) και μπορεί να οδηγήσει στην υιοθέτηση θετικών στάσεων και συνηθειών που σχετίζονται με την υγεία και την άσκηση (Kersten, Cox, & Van Enkevort, 2016).

Η νοσταλγία σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα συσχετίζεται θετικά με την εύρεση και διατήρηση υπαρξιακού νοήματος (meaning in life) και σκοπού (purpose in life) (Hepper

et al., 2012. Routledge et al., 2011, 2012), ενισχύοντας τη θέση ότι επιτελεί λειτουργίες και σε υπαρξιακό επίπεδο. Οι συμμετέχοντες στις έρευνες απάντησαν θετικότερα σε δηλώσεις αυτοαναφοράς σχετικές με τις αξίες και το σκοπό της ύπαρξης (πχ «αξίζει να ζει κανείς τη ζωή», «στη ζωή υπάρχει ανώτερος σκοπός») κατά την ανάκληση νοσταλγικών αναμνήσεων, σε σχέση με την ανάκληση ουδέτερων γεγονότων από το παρελθόν ή τη νοερή σύνθεση θετικών μελλοντικών εικόνων για τον εαυτό.

Ο τελευταίος άξονας, η κοινωνική διάσταση του συναισθήματος της νοσταλγίας, ενισχύεται όχι μόνο από το κοινωνικό της περιεχόμενο αλλά και από τις λειτουργίες που μπορεί να επιτελέσει σε κοινωνικό επίπεδο. Καταρχήν, φαίνεται να λειτουργεί ως έμμεσος μηχανισμός αποκατάστασης (ακόμα και σε φαντασιακό επίπεδο) της κοινωνικότητας του ατόμου, αφού οι νοσταλγικές αναμνήσεις βρίθουν κοινωνικών γεγονότων και στενών διαπροσωπικών σχέσεων (Hepper et al., 2012. Wildschut et al., 2006). Η ανάκληση νοσταλγικών αναμνήσεων κάνει τα άτομα να αισθάνονται πιο αγαπητά και κοντά στους δικούς τους ανθρώπους και να αντιλαμβάνονται τους συναισθηματικούς δεσμούς με τους σημαντικούς άλλους ως ασφαλείς (Sedikides et al., 2015). Θετικότερη φαίνεται να είναι και η στάση απέναντι σε άτομα που βιώνουν κάποιου είδους αποκλεισμό, όταν αυτά τοποθετούνται ως πρωταγωνιστές σε νοσταλγικές αναμνήσεις (σε αντίθεση με συνηθισμένες αναμνήσεις) (Turner, Wildschut, Sedikides, & Gheorghiu, 2013), ενώ και η ενσυναίσθηση (empathy) σχετίζεται θετικά με τη νοσταλγία (Zhou et al., 2012).

Άλλες κοινωνικές λειτουργίες που φαίνεται να είναι αυξημένες στους συμμετέχοντες ερευνών που τους ζητείται να ανακαλέσουν και να καταγράψουν νοσταλγικές αναμνήσεις (σε σχέση με συνηθισμένες αναμνήσεις) είναι η αντίληψη των ικανοτήτων τους στις διαπροσωπικές επαφές (Wildschut et al., 2006, Study 7) , η τάση προς τη φιλανθρωπία (Zhou, Wildschut, Sedikides, Shi, & Feng, 2012, Studies 1, 5), η φυσική εγγύτητα με τους γύρω και η προσφορά βοήθειας (Stephan et al., 2014, Studies 4, 5). Σε

αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε ότι όλες οι παραπάνω λειτουργίες της νοσταλγίας ενισχύονται ή αποδυναμώνονται από τα ατομικά χαρακτηριστικά του κάθε ατόμου, παράγοντας που έχει ληφθεί υπόψη και έχει εξεταστεί στις περισσότερες έρευνες στις οποίες αναφερθήκαμε (Sedikides et al., 2015).

1.1.5 Η συγκινησιακή ταυτότητα της νοσταλγίας

1.1.5.1 Η θέση της νοσταλγίας ανάμεσα στα συναισθήματα

Η νοσταλγία αποτελεί μια σύνθετη εμπειρία που ενσωματώνει γνωστικές διεργασίες και συναισθηματικές αντιδράσεις. Είναι όμως συναίσθημα; Η έρευνα του Hepper και των συνεργατών του (2012) επιχείρησε να απαντήσει ανάμεσα σε άλλα και σε αυτό το ερώτημα, διερευνώντας το πρωτότυπο της νοσταλγίας, τα χαρακτηριστικά δηλαδή που είναι περισσότερο ή λιγότερο αντιπροσωπευτικά της έννοιας σύμφωνα με τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων. Ανάμεσα στα πυρηνικά χαρακτηριστικά της έννοιας τοποθετήθηκε και η λέξη συναίσθημα, αλλά και χαρακτηριστικά που εντάσσονται στις γνωστικές διεργασίες, στο σθένος της εμπειρίας (θετική ή αρνητική συναισθηματική κατάσταση) και στα ερεθίσματα που την πυροδοτούν. Οι παραπάνω κατηγορίες χαρακτηρίζουν και άλλα συναισθήματα που είναι οργανωμένα σε πρωτοτυπική δομή όπως η αγάπη ή η ζήλια. Έτσι, το πρωτότυπο της έννοιας παρέχει ενδείξεις που ενισχύουν τη θέση ότι η νοσταλγία ως ψυχολογικός πόρος μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στα συναισθήματα (Hepper et al., 2012).

Η οργάνωση της έννοιας της νοσταλγίας σε πρωτότυπο διευκόλυνε την έρευνα σχετικά με τη διαπολιτισμικότητα της έννοιας. Η έρευνα των Hepper και των συνεργατών του (2014), με συμμετέχοντες φοιτητές από 18 χώρες από όλες τις ηπείρους και με μεθοδολογία αντίστοιχη του Hepper και των συνεργατών του (2012), κατέληξε στην

ύπαρξη διαπολιτισμικής συνέπειας στις αντιλήψεις των συμμετεχόντων για το τι είναι η νοσταλγία. και ενίσχυσε την υπόθεση ότι η νοσταλγία εντάσσεται στα πανανθρώπινα συναισθήματα (Hepper et al., 2014).

Τη θέση της έννοιας της νοσταλγίας ανάμεσα στα συναισθήματα ενισχύει και η συχνότητα με την οποία μπορεί να βιώνεται. Φαίνεται λοιπόν να είναι ένα συναίσθημα κοινό για τους ενήλικες (Wildschut et al., 2006), αλλά και για τους έφηβους και τα μεγαλύτερα παιδιά (Zhou, Sedikides, Wildschut, & Gao, 2008) και βιώνεται με μεγάλη συχνότητα. Πιο συγκεκριμένα το 79% των φοιτητών που συμμετείχαν σε έρευνα των Wildschut και συνεργατών (2006, Study 2) δήλωσε ότι αισθάνεται νοσταλγία μία φορά την εβδομάδα ή και περισσότερο, ενώ το ίδιο δήλωσαν και περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες σε έρευνα στην οποία το εύρος ηλικιών του δείγματος κυμαίνονταν από 18 έως 80 ετών (Hepper, Wildschut, Sedikides, Routledge, & Arndt, 2011).

Η νοσταλγία, σύμφωνα με τον ορισμό συγκαταλέγεται στα συναισθήματα αυτοεπίγνωσης¹ (Sedikides et al., 2015). Διακριτά χαρακτηριστικά αυτών των συναισθημάτων είναι ότι προϋποθέτουν την ικανότητα αυτοαντίληψης και αυτοαξιολόγησης, η εμπειρία τους βασίζεται σε σύνθετες γνωστικές διεργασίες, εξυπηρετούν κοινωνικές λειτουργίες και τη ρύθμιση της κοινωνικής συμπεριφοράς. Επιπλέον, δεν χαρακτηρίζονται από διακριτή πανανθρώπινη έκφραση και εμφανίζονται αργότερα σε σχέση με τα βασικά συναισθήματα (Tracy & Robins, 2004). Τα συναισθήματα αυτοεπίγνωσης μπορεί να πληρούν ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω κριτήρια. Αυτά τα οποία χαίρουν ευρύτερου επιστημονικού ενδιαφέροντος είναι η περηφάνια, η ντροπή, η ενοχή και η ζήλια. Ωστόσο, σύμφωνα με τους Van Tilburg, Wildschut και Sedikides (2017) στην ίδια κατηγορία ανήκουν και συναισθήματα όπως η συμπόνια, η ευγνωμοσύνη, τα

---

¹ Στο εξής ο όρος συναισθήματα αυτοεπίγνωσης χρησιμοποιείται ως μετάφραση των όρων self-relevant emotions και self-conscious emotions, οι οποίοι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στη βιβλιογραφία για τα μη βασικά συναισθήματα.

πληγωμένα συναισθήματα, το πάθος και η αγάπη χωρίς ανταπόκριση.

Πρόσφατα επιχειρήθηκε, με μια σειρά εμπειρικών μελετών, να ενισχυθεί η υπόθεση ότι η νοσταλγία ανήκει σε αυτήν την κατηγορία συναισθημάτων, αλλά και να προσδιοριστεί η σχετική της θέση ανάμεσα σε αυτά (Van Tilburg et al., 2017). Προηγούμενες έρευνες παρέχουν ενδείξεις σχετικές με το περιεχόμενο και τις λειτουργίες της νοσταλγίας, θετικές προς αυτή την κατεύθυνση. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η νοσταλγία προϋποθέτει σύνθετες γνωστικές διεργασίες μεταξύ των οποίων η αυτοαξιολόγηση και η αυτογνωσία. Ο εαυτός παραμένει πρωταγωνιστής στις νοσταλγικές αφηγήσεις ακόμα και όταν τοποθετείται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο (Sedikides et al., 2004, Wildschut et al., 2006) και οι αναμνήσεις συνήθως αφορούν μια θετική αυτοεικόνα, η ανάκληση και ο αναστοχασμός της οποίας επηρεάζεται από τις στάσεις και τις αξίες του ίδιου του ατόμου. Ταυτόχρονα, το να νοσταλγεί κανείς αυξάνει τη θετική αυτοαντίληψη (Reid et al., 2015). Τέλος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η ανάκληση νοσταλγικών αναμνήσεων εξυπηρετεί κοινωνικές ανάγκες και σχετίζεται με την προσαρμογή σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις ή προκλήσεις (π.χ. Abakoumkin, Wildschut, Sedikides, & Bakarou, 2017. Stephan et al., 2014. Zhou et al., 2008). Όλα τα παραπάνω, συνηγορούν στο ότι υπάρχει θέση για τη νοσταλγία ανάμεσα στα συναισθήματα αυτό-επίγνωσης.

1.1.5.2 Το πρόσημο του συναισθήματος της νοσταλγίας

Ανάμεσα στα πυρηνικά και περιφερειακά στοιχεία της νοσταλγίας εντοπίζουμε θετικά και αρνητικά στοιχεία (Hepper et al., 2012), τα άτομα που νοσταλγούν αναφέρονται στην εμπειρία ως θετική κυρίως αλλά ταυτόχρονα μερικώς αρνητική (Sedikides & Wildschut, 2016), ενώ η δομή της νοσταλγικής εμπειρίας είναι συνήθως λυτρωτική, δηλαδή η συναισθηματική κατάσταση εξελίσσεται από αρνητική σε θετική (Wildschut et al., 2006). Τα παραπάνω ενισχύουν τη θέση ότι στη νοσταλγική εμπειρία συνυπάρχουν η θετική και η αρνητική συναισθηματική φόρτιση, αλλά παραμένει υπό διερεύνηση η

ισορροπία μεταξύ των δύο πόλων (Barrett et al., 2010. Mercer, 2016).

Σύμφωνα με τους Holak και Havlena (1998) το περιεχόμενο της νοσταλγικής εμπειρίας χαρακτηρίζεται κυρίως από θετικά συναισθήματα, όπως ζεστασιά, στοργή, ηρεμία, χαρά και δευτερευόντως από αρνητικά συναισθήματα όπως η λύπη, η ενόχληση ή ο φόβος. Η Batcho και οι συνεργάτες της (2008), αναλύοντας το περιεχόμενο στίχων από τραγούδια ικανά να προκαλέσουν νοσταλγία, εντόπισε θέματα όπως η απώλεια και η γλυκόπικρη αίσθηση ενώ στις νοσταλγικές αφηγήσεις φοιτητών καταγράφηκαν τόσο θετικά όσο και αρνητικά συναισθήματα (Abeyta et al., 2014).

Οι νοσταλγικές αυτοβιογραφικές αναμνήσεις που μπορεί να προκληθούν από οσφρητικά αισθητηριακά ερεθίσματα φαίνεται να είναι περισσότερο θετικά φορτισμένες (σε σύγκριση με τις μη νοσταλγικές) (Reid, Green, Wildschut, & Sedikides, 2015).

Σύμφωνα με τον Barrett και τους συνεργάτες του (2010) οι νοσταλγικές αναμνήσεις που εκκινούν από ένα μουσικό ερέθισμα σχετίζονται τόσο με θετικά όσο και με αρνητικά συναισθήματα. Τα δεδομένα είναι συνεπή με την πρόταση των Wildschut και των συνεργατών του (2006), ότι η νοσταλγία χαρακτηρίζεται ως εμπειρία που συνδέεται με θετικά συναισθήματα αλλά συχνά αφήνει μια «γλυκόπικρη» αίσθηση. Επιπλέον, από την έρευνα των Barrett και των συνεργατών του (2010), προκύπτει ότι μια νοσταλγική ανάμνηση χαρακτηρίζεται συχνότερα από μεικτά συναισθήματα σε σχέση με μια μη νοσταλγική. Τα συναισθήματα αυτά εμπίπτουν ταυτόχρονα σε διαφορετικές κατηγορίες συναισθημάτων (emotion clusters), ωστόσο, δεν φαίνεται να καταλήγουν στο αν βιώνονται ταυτόχρονα ή διαδοχικά.

Η Mercer (2016) σε μια προσπάθεια να εξετάσει το συγκινησιακό πρόσημο της νοσταλγίας χρησιμοποίησε κινούμενα σχέδια. Ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να παρακολουθήσουν κινούμενα σχέδια χαρακτηρισμένα ως νοσταλγικά ή μη νοσταλγικά και να απαντήσουν σε ερωτήσεις αυτοαναφοράς σχετικές με τα συναισθήματα (νοσταλγία,

χαρά , θλίψη, μεικτά συναισθήματα) που τους προκάλεσε η κάθε προβολή. Ταυτόχρονα, ανεξάρτητοι κριτές παρακολουθούσαν τους συμμετέχοντες και κωδικοποιούσαν την έκφραση του προσώπου ως έκφραση χαράς, θλίψης ή μεικτού συναισθήματος. Οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι αισθάνθηκαν περισσότερο χαρά , λύπη αλλά και μεικτά συναισθήματα κατά την παρακολούθηση των νοσταλγικών κινουμένων σχεδίων σε σχέση με των μη νοσταλγικών. Από την άλλη πλευρά, τα δεδομένα από τις εκφράσεις του προσώπου δεν ταυτίστηκαν με τα δεδομένα αυτοαναφοράς, αφού μόνο το συναίσθημα της χαράς εμφανίστηκε περισσότερο κατά την παρακολούθηση των νοσταλγικών κινουμένων σχεδίων, το συναίσθημα της θλίψης εμφανίστηκε περισσότερο στα μη νοσταλγικά κινούμενα σχέδια και τα μεικτά συναισθήματα δεν παρουσίασαν καμία διαφορά ανάμεσα στις δύο συνθήκες. Η ερευνήτρια προτείνει ως πιθανή εξήγηση για αυτήν την ασυνέπεια την ενδεχομένη ταχύτητα στην εναλλαγή των συναισθημάτων(μεταξύ χαράς και λύπης) που μπορεί να παραμένει εσωτερική και να μην συνοδεύεται από την αντίστοιχη έκφραση προσώπου. Τέλος, το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ευρέως αποδεκτή έκφραση προσώπου για τα μεικτά συναισθήματα δυσκόλεψε την κωδικοποίησή τους από τους βαθμολογητές. Το γεγονός όμως ότι οι ίδιοι οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι ένιωσαν ανάμεικτα συναισθήματα ενισχύει την άποψη ότι η νοσταλγία είναι μια μεικτή εμπειρία, ιδιαίτερα σύνθετη και με ασαφή συγκινησιακή ταυτότητα.

1.1.5.3 Ερεθίσματα που πυροδοτούν το συναίσθημα της νοσταλγίας

Το συναίσθημα της νοσταλγίας φαίνεται να πυροδοτείται τόσο από εσωτερικές ψυχολογικές καταστάσεις όσο και από εξωτερικά ερεθίσματα. Ως συχνότερο ερέθισμα εμφανίζεται η αρνητική ή άβολη συναισθηματική κατάσταση και κάποια διακριτά αρνητικά συναισθήματα, όπως η μοναξιά (Wildschut et al., 2006. Zhou, Sedikides, Wildschut, & Gao, 2008). Ανάμεσα στις άβολες συναισθηματικές καταστάσεις τοποθετείται και ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνει κάποιος, και ο οποίος φαίνεται να ενεργοποιεί το

συναίσθημα της νοσταλγίας σε μια προσπάθεια αποκατάστασης των δυσκολιών που συνοδεύουν το αίσθημα απομόνωσης (Abakoumkin et al., 2017. Wildschut, Sedikides, Routledge, Arndt, & Cordaro, 2010). Η απειλή της ύπαρξης πραγματικού νοήματος ζωής φαίνεται επίσης ότι είναι ικανή να πυροδοτήσει το συναίσθημα της νοσταλγίας (Routledge et al., 2011, Study 3). Ομοίως, η ανία φαίνεται να οδηγεί στην ανάκληση αναμνήσεων που προκαλούν το συναίσθημα της νοσταλγίας (Van Tilburg, Igou, & Sedikides, 2013).

Τα εξωτερικά ερεθίσματα που έχουν ερευνητικά συσχετιστεί με το συναίσθημα της νοσταλγίας είναι η μουσική (Barrett et al., 2010), οι στίχοι τραγουδιών (Batcho, 2007. Cheung et al., 2013), μυρωδιές από φαγητά, αρώματα κ.α (Reid et al., 2015), αντικείμενα που παραπέμπουν στην παιδική ηλικία και σε προηγούμενες εποχές (Hepper et al., 2012. Holdbrook & Schindler, 1996). Επίσης, κινούμενα σχέδια (Mercer, 2016), ταινίες (Fowler, 2002), διαφημίσεις (Howell, 1991) και η ενασχόληση με νοσταλγικού περιεχομένου σελίδες στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να πυροδοτήσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας (Cox, 2015). Τα παραπάνω ενισχύουν τη θέση ότι το συναίσθημα της νοσταλγίας μπορεί να πυροδοτηθεί και από ερεθίσματα που δεν έχουν απαραίτητα άμεση σύνδεση με τις προσωπικές εμπειρίες του ατόμου που εκτίθεται σε αυτά (Cox, 2015). Τέλος, φαίνεται ότι το κρύο, ως δυσάρεστη αισθητηριακή κατάσταση, μπορεί να πυροδοτήσει το συναίσθημα της νοσταλγίας (Zhou, Wildschut, Sedikides, Chen, & Vingerhoets, 2012).

Είτε πρόκειται για εσωτερικές καταστάσεις, είτε για εξωτερικά ερεθίσματα τα παραπάνω εμφανίστηκαν ανάμεσα στα πυρηνικά και τα περιφερειακά στοιχεία του πρωτότυπου της νοσταλγίας, επιβεβαιώνοντας την άρρηκτη σχέση αφορμής (trigger) και συναισθήματος (Hepper et al., 2012). Ταυτόχρονα τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα συνδέονται άμεσα με τη σημασία πυροδότησης της νοσταλγίας για το ίδιο το άτομο και τις λειτουργίες που επιτελεί το συναίσθημα.

1.1.6 Η θέση της νοσταλγίας στην έρευνα σε παιδιά

Η ενασχόληση των ερευνητών με τον ορισμό, το περιεχόμενο και κυρίως τις σημαντικές ψυχολογικές και κοινωνικοσυναισθηματικές λειτουργίες που επιτελεί η νοσταλγία είναι ευρεία τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο, προς το παρόν δεν έχουν διερευνηθεί οι παραπάνω διαστάσεις της έννοιας κατά την παιδική ηλικία, ενώ ταυτόχρονα το συναίσθημα της νοσταλγίας απουσιάζει από τις έρευνες που πραγματεύονται την ανάπτυξη της κατανόησης και της έκφρασης των συναισθημάτων. Τα πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα για την έννοια είναι αρκετά για να την εντάξουν ανάμεσα στα λοιπά συναισθήματα (Hepper et al., 2012, 2014. Van Tilburg et al., 2017), η έκφραση, η κατανόηση και οι αναπαραστάσεις των οποίων διερευνώνται κατά την παιδική ηλικία με πληθώρα ερευνητικών εργαλείων.

Η μοναδική έρευνα που φαίνεται να διερευνά τη νοσταλγία κατά την παιδική ηλικία είναι αυτή των Zhou και συνεργατών (2008, Study1) στην οποία συμμετείχαν 758 παιδιά, ηλικίας 8 ετών, προερχόμενα από εσωτερική μετανάστευση. Η συγκεκριμένη έρευνα (Zhou et al., 2008) είχε ως στόχο να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ της μοναξιάς που αισθάνεται κάποιος, της αντίληψης που έχει για την διαθέσιμη κοινωνική υποστήριξη, και τον τρόπο με τον οποίο η νοσταλγία μεσολαβεί μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών. Τα αποτελέσματα της έρευνας, ενισχύουν την υπόθεση πως η μοναξιά πυροδοτεί το συναίσθημα της νοσταλγίας, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί θετικότερη αντίληψη της διαθέσιμης κοινωνικής στήριξης.

Σημαντικά είναι και τα δεδομένα από την πιλοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την ίδια ερευνητική ομάδα σε 46 σχολεία της πόλης Guangzhou της Κίνας, σύμφωνα με τα οποία ακόμα και τα παιδιά ηλικίας 8 ετών αντιλαμβάνονται επαρκώς τον όρο νοσταλγία και είναι εξοικειωμένα με τη νοσταλγική εμπειρία. Τα παραπάνω δεδομένα συλλέχθηκαν με την χορήγηση της κλίμακας μέτρησης Southampton Nostalgia Scale, η

οποία αναπτύχθηκε για την διερεύνηση της νοσταλγίας (SNS, Routledge, Arndt, Sedikides, & Wildschut, 2008).

Τα δεδομένα της παραπάνω έρευνας (Zhou et al., 2008) είναι ιδιαίτερα σημαντικά αφού παρέχουν ενδείξεις ότι τα παιδιά βιώνουν τη νοσταλγία με τρόπο που ομοιάζει με αυτόν των ενηλίκων. Από την άλλη πλευρά δεν φαίνεται να διαφωτίζονται θέματα, όπως η σταδιακή ανάπτυξη της κατανόησης, της έκφρασης και της αναπαράστασης του συναισθήματος της νοσταλγίας. Ωστόσο, τα ερευνητικά δεδομένα στην περιοχή της συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών θα μπορούσαν να μας παρέχουν σημαντικές ενδείξεις για το πώς τα παιδιά κατανοούν και εκφράζουν τη νοσταλγία.

Δεδομένα της σύγχρονης βιβλιογραφίας για την ανάπτυξη της κατανόησης των συναισθημάτων υποστηρίζουν ότι τα παιδιά ήδη από την ηλικία των 5 ετών είναι σε θέση να ανακαλέσουν είτε θετικά, είτε αρνητικά συναισθηματικά φορτισμένα επεισόδια από το παρελθόν (Harris, 2000). Ταυτόχρονα κατανοούν τη σχέση μεταξύ μνήμης και συναισθήματος, αναγνωρίζουν δηλαδή ότι μια παρούσα περίσταση μπορεί να οδηγήσει στην ανάκληση μιας ανάμνησης, η οποία θα επιφέρει και μια αντίστοιχη συναισθηματική κατάσταση (Pons, Harris, & de Rosney, 2004), λειτουργία που αποδίδεται και στο συναίσθημα της νοσταλγίας (Batcho, 1998). Στην έρευνα των Pons και των συνεργατών του (Pons et al., 2004), αναφέρεται ότι μετά την ηλικία των 5 ετών, τα παιδιά μπορούν να συσχετίζουν τα συναισθήματα με συγκεκριμένες ενδείξεις και να αναγνωρίζουν τα αίτια που ενεργοποιούν ένα δεδομένο συναίσθημα, δεξιότητα σημαντική στην αναγνώριση συναισθημάτων με κοινωνική διάσταση.

Επιπλέον, σημαντικά είναι και τα δεδομένα από ερευνητικά πονήματα που αφορούν στα μεικτά συναισθήματα. Η κατανόηση των μεικτών συναισθηματικών εμπειριών φαίνεται να εδραιώνεται σταδιακά μεταξύ 7 και 12 ετών (Pons et al., 2004). Προηγείται η κατανόηση των μεικτών συναισθημάτων των άλλων και έπεται η αναγνώριση μιας

προσωπικής μεικτής εμπειρίας (Smith, Glass, & Fireman, 2015). Σύμφωνα με έρευνα των Burkitt & Sheppard (2014), θετικά και αρνητικά συναισθήματα μπορούν να βιώνονται ταυτόχρονα ή να διαδέχονται το ένα το άλλο. Με τον ίδιο τρόπο, η ανάκληση μιας ευχάριστης ανάμνησης, που είναι πυρηνικό στοιχείο της νοσταλγίας, μπορεί να έπεται μιας αρνητικής συναισθηματικής κατάστασης (Zhou et al., 2008. Wildschut et al., 2010) ή να συνυπάρχει με το αίσθημα της απώλειας (Wildschut et al., 2006). Τα παραπάνω δεδομένα ενισχύουν τη θέση ότι η νοσταλγία εμπίπτει στην κατηγορία των μεικτών συναισθημάτων (Barrett et al., 2010. Mercer, 2016) και μας παρέχουν ενδείξεις για το πότε και με ποιο τρόπο τα παιδιά κατανοούν και βιώνουν το συναίσθημα.

Τέλος, όπως ήδη αναφέρθηκε, η νοσταλγία τοποθετείται στην κατηγορία των συναισθημάτων αυτοεπίγνωσης ή αλλιώς των κοινωνικών συναισθημάτων, τα οποία βάση της βιβλιογραφίας αναπτύσσονται σταδιακά ήδη από την προσχολική ηλικία εξυπηρετώντας σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες (Tracy & Robins, 2004).

Τα παραπάνω δεδομένα αποτελούν σημαντικό έρεισμα για τη συστηματική και σε βάθος διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών για το συναίσθημα της νοσταλγίας. Ταυτόχρονα όμως θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η νοσταλγία αποτελεί σύνθετη συναισθηματική εμπειρία, ενώ ως έννοια δεν ανακύπτει συχνά στην καθημερινότητα των παιδιών, γεγονός που δημιουργεί επιπλέον προκλήσεις ως προς την επιλογή των κατάλληλων εργαλείων για τη διερεύνησή της.

1.2 Το εκφραστικό σχέδιο ως εργαλείο διερεύνησης των συναισθημάτων

Το σχέδιο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα ερευνητική περιοχή και είναι μια δραστηριότητα που όχι μόνο επιτρέπει στα παιδιά να απεικονίζουν θέματα από το εξωτερικό περιβάλλον, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να οπτικοποιήσει τη διάθεση, τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους (Brecht & Jolley, 2014. Jolley, 2010). Τα τελευταία χρόνια αντιμετωπίζεται ως ένας έγκυρος μη λεκτικός τρόπος διερεύνησης των

αναπαραστάσεων των παιδιών για τα συναισθήματα (Bonoti & Misailidi, 2006. Brechet & Jolley, 2014. Burkitt & Sheppard, 2014. Cox, 2005. Picard & Gauthier, 2012), για σύνθετες συναισθηματικές καταστάσεις και για περίπλοκα, αφηρημένα θέματα τα οποία δεν ανακύπτουν εύκολα στην καθημερινότητά τους (Kirova, 2006 όπως αναφέρεται στο Brechet, 2015), υπερβαίνοντας τους περιορισμούς της λεκτικής επικοινωνίας (Brooks, 2005).

Το σχέδιο στο οποίο μεταφέρεται μια συναισθηματική έννοια ή κατάσταση, ονομάζεται εκφραστικό σχέδιο. Τα τελευταία χρόνια έχει εδραιωθεί η θέση του ανάμεσα στα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τη διερεύνηση των τρόπων που τα παιδιά κατανοούν, εκφράζουν και αναπαριστούν τα συναισθήματα, και έχει εξεταστεί ερευνητικά η σχέση του με τη συναισθηματική κατανόηση (Brechet & Jolley, 2014). Η συναισθηματική κατανόηση θα μπορούσε να οριστεί ως η κατανόηση της φύσης, των αιτιών και των συνεπειών των συναισθημάτων που νιώθει το ίδιο το άτομο και οι γύρω του (Harris, 2008). Η δημιουργία ενός εκφραστικού σχεδίου προϋποθέτει την κατανόηση ενός συναισθήματος, την νοερή τοποθέτηση αυτού σε ένα κατάλληλο συγκείμενο, και την απεικόνισή του με τρόπο που κάποιος άλλος να μπορεί να το αποκωδικοποιήσει (Brechet & Jolley, 2014. Jolley, 2010). Τα παιδιά αποτυπώνουν στα σχέδια τους πλευρές της συναισθηματικής τους εμπειρίας όπως η έκφραση του προσώπου και η στάση του σώματος, καθώς και στοιχεία που αφορούν στο συγκείμενο, όπως η αφορμή που εγείρει το συναίσθημα ή οι σχέσεις μεταξύ των προσώπων, επιτρέποντάς στους ερευνητές την πρόσβαση στις αναπαραστάσεις τους για τα συναισθήματα, δηλαδή στον τρόπο που τα κατανοούν και τα βιώνουν (Brechet, Baldin & Picard, 2009. Cox, 2005. Jolley, 2010).

Υπάρχει πληθώρα ερευνητικών δεδομένων που αφορούν στους τρόπους που τα παιδιά εκφράζουν και αναπαριστούν μέσα από το σχέδιο τα βασικά συναισθήματα (Bonoti & Misailidi, 2006. Brechet & Jolley, 2014. Jolley, Fenn & Jones, 2004), ενώ η θέση ότι το

εκφραστικό σχέδιο αποτυπώνει την κατανόηση και τις αναπαραστάσεις των παιδιών γι αυτά έχει υποστηριχθεί και ερευνητικά (Brechet et al., 2009). Πρόσφατες έρευνες εστιάζουν στους τρόπους με τους οποίους απεικονίζονται σχεδιαστικά τα μεικτά συναισθήματα (Burkitt & Sheppard, 2014), τα κοινωνικά συναισθήματα (Bonoti & Misailidi, 2015), αλλά και σύνθετες εννοιολογικές κατασκευές στις οποίες ενυπάρχει συγκινησιακή διάσταση, όπως η μοναξιά (Misailidi, Bonoti, & Savva, 2011) ή η ρομαντική αγάπη (Brechet, 2015). Τα παιδιά μπορούν να αποδώσουν σχεδιαστικά τα διάφορα συναισθήματα είτε κυριολεκτικά, μέσα από τα χαρακτηριστικά του προσώπου, είτε μεταφορικά μέσω του περιεχομένου (στάση σώματος και συγκείμενο) και αφηρημένων μέσων έκφρασης, όπως το χρώμα και το είδος των γραμμών (Picard & Gauthier, 2012). Τα παραπάνω μέσα παρέχουν αλληλένδετες πληροφορίες για την κατανόηση, έκφραση και αναπαράσταση του υπό διερεύνηση συναισθήματος.

1.2.1 Οι σχεδιαστικοί δείκτες και η συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων

Υπάρχει μια πληθώρα σχεδιαστικών έργων τα οποία χρησιμοποιούνται στις έρευνες που ασχολούνται με το εκφραστικό σχέδιο και τα οποία αναδεικνύουν τις διαφορετικές διαστάσεις του. Σύνηθες έργο στις έρευνες που αφορούν στις αναπαραστάσεις των παιδιών για τα συναισθήματα, αποτελεί η σχεδίαση μιας ανθρώπινης φιγούρας (human figure drawing) στην οποία αποδίδεται το υπό διερεύνηση συναίσθημα (Bonoti & Misailidi, 2015. Brechet et al., 2009. Brechet, 2015. Picard & Gauthier, 2012). Αυτού του είδους τα σχεδιαστικά έργα αξιολογούνται ως προς τη συνολική τους εκφραστικότητα, το βαθμό δηλαδή στον οποίο καταφέρνουν να μεταδώσουν το υπό διερεύνηση συναίσθημα αλλά και ως προς το είδος και τον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούνται για να απεικονίσουν το συναίσθημα αυτό.

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία επισημαίνονται τρεις διακριτές κατηγορίες

σχεδιαστικών δεικτών με τους οποίους μεταφέρονται τα συναισθήματα σε αυτού του είδους τα έργα. Το είδος και ο αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών εντοπίζονται συνήθως σε σύγκριση με ένα αντίστοιχο σχέδιο, όπου στην ανθρώπινη φιγούρα αποδίδεται ουδέτερη συναισθηματική κατάσταση (neutral baseline drawing) (Brechet et al., 2009. Burkitt & Newell, 2005. Picard et al., 2007).

Οι δείκτες της πρώτης κατηγορίας, συνοψίζονται με το όρο κυριολεκτικές στρατηγικές και εντοπίζονται στην έκφραση του προσώπου. Για παράδειγμα, το συναίσθημα της χαράς συχνά απεικονίζεται με χαμογελαστό (γυρισμένο προς τα πάνω) στόμα και με ανοικτά μάτια (Picard et al., 2007), ενώ η λύπη με συνοφρυωμένο (γυρισμένο προς τα κάτω) στόμα ή/και με δάκρυα στα μάτια (Brechet et al., 2009. Picard et al., 2007). Η δεύτερη κατηγορία δεικτών αφορά τη στάση του σώματος. Για παράδειγμα, μια ανθρώπινη φιγούρα που νιώθει χαρά μπορεί να έχει τα χέρια ψηλά και ανοιχτά, ενώ αντίθετα αν νιώθει λύπη τα χέρια μπορεί να ακουμπούν στο πρόσωπο (Brechet et al., 2009).

Τέλος, ένα συναίσθημα μπορεί να μεταφερθεί σχεδιαστικά μέσω του πλαισίου, δηλαδή των γραφικών στοιχείων που περιβάλλουν την ανθρώπινη φιγούρα και εξυπηρετούν έμμεσα την απεικόνιση του συναισθήματος, όπως είναι τα γλωσσικά στοιχεία, άλλες φιγούρες, αντικείμενα ή στοιχεία του περιβάλλοντα χώρου (Brechet et al., 2009). Η τελευταία κατηγορία δεικτών φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία στην απεικόνιση αυτών των κοινωνικών συναισθημάτων, στα οποία δεν αποδίδεται κάποια χαρακτηριστική έκφραση του προσώπου ή στάση του σώματος, όπως η ζήλια (Bonoti & Misailidi, 2015). Στα κοινωνικά συναισθήματα το πλαίσιο (η αιτία, η ιστορία, άλλα πρόσωπα, οι σχέσεις κτλ) είναι απαραίτητο για την κατανόηση και την σχεδιαστική μεταφορά του συναισθήματος (Bonoti & Misailidi, 2015. Brechet, 2015). Οι σχεδιαστικοί δείκτες που αφορούν τη στάση του σώματος και το πλαίσιο ανήκουν στις μεταφορικές ή μη κυριολεκτικές (non- literal) στρατηγικές σχεδίασης (Brechet et al., 2007, 2009).

1.2.2 Οι παράγοντες που επηρεάζουν τη χρήση των σχεδιαστικών δεικτών και τη συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων

Σύγχρονες έρευνες επιδιώκουν να φωτίσουν τους παράγοντες που σχετίζονται με τον τρόπο που τα παιδιά μεταφέρουν τα συναισθήματα στα σχέδιά τους. Οι περισσότερες εστιάζουν στις διαφορές με βάση την ηλικία και το ίδιο το συναίσθημα, λιγότερες στις διαφορές φύλου, ενώ κάποιες εστιάζουν σε δεξιότητες που σχετίζονται με την κατανόηση και την απεικόνιση των συναισθημάτων, όπως η συναισθηματική κατανόηση, η σχεδιαστική ικανότητα (Brechet & Jolley, 2014), η αποκλίνουσα σκέψη (Picard & Boulhais, 2011), η μνήμη εργασίας (Morra, Calloni, & Amico, 1994) κ.α.. Στην πλειοψηφία των παραπάνω ερευνών εξετάζεται η επίδραση αυτών των παραγόντων στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων αλλά και στο είδος και τον αριθμό των δεικτών που χρησιμοποιούνται από τα παιδιά για την σχεδιαστική απόδοση του συναισθήματος (Picard et al., 2007. Picard & Gauthier, 2012).

Οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς το εκφραστικό σχέδιο έχουν ελάχιστα εξεταστεί ερευνητικά. Η έρευνα των Picard και Boulhais (2011) εστίασε σε αυτού του είδους τις διαφορές βασιζόμενη σε προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα για τον τρόπο που οι γυναίκες και οι άντρες διαφέρουν στην έκφραση των συναισθημάτων (Vigil, 2009), αλλά και στην σχεδιαστική απεικόνιση μη εκφραστικών θεμάτων (Turgeon, 2008). Από την ανάλυση των δεδομένων τους ενισχύθηκε η θέση ότι τα κορίτσια χρησιμοποιούν πιο σύνθετους συνδυασμούς και μεγαλύτερο αριθμό σχεδιαστικών δεικτών από τα αγόρια κατά την απεικόνιση των βασικών συναισθημάτων. Παρόμοια ήταν τα αποτελέσματα στην έρευνα της Brechet (2015) για τη σχεδιαστική απεικόνιση της ρομαντικής αγάπης, στην οποία προέκυψαν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς το συνολικό αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούν, αλλά και ως προς τη συχνότητα χρήσης ορισμένων από αυτούς τους δείκτες. Έτσι η υπεροχή των γυναικών στην κατανόηση και

έκφραση των συναισθημάτων φαίνεται να αποτυπώνεται και στα σχεδιαστικά τους έργα. Αξιοσημείωτο είναι ότι διαφορές ως προς το φύλο δεν εντοπίστηκαν πριν τα 8 έτη.

Ενώ οι έρευνες που εστιάζουν στις διαφορές των φύλων είναι ελάχιστες, υπάρχει πληθώρα ερευνών που αναδεικνύουν την επίδραση της ηλικίας στο εκφραστικό σχέδιο (ενδεικτικά Bonoti & Masailidi, 2006, 2015. Jolley et al., 2004. Picard et al., 2007). Η χρήση των σχεδιαστικών δεικτών και η συνολική μεταφορά του συναισθήματος στο σχέδιο χαρακτηρίζονται ως σύνθετες αναπτυξιακές διαδικασίες. Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι τα μικρότερα παιδιά, μέχρι και την ηλικία των 8 ετών, τροποποιούν συνήθως την έκφραση του προσώπου για να απεικονίσουν ένα συναίσθημα (Cox, 2005). Μετά την ηλικία των 8 ετών και σταδιακά μέχρι την ηλικία των 14 ετών χρησιμοποιούνται σχεδιαστικοί δείκτες που αφορούν τη στάση του σώματος και το περιεχόμενο του σχεδίου, όπως για παράδειγμα ένα αντικείμενο ή ένα πρόσωπο που μπορεί να σχετίζεται με το συναίσθημα ή να το προκαλεί (Bonoti & Misailidi, 2015. Jolley, 2010). Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα παιδιά μεγαλώνοντας χρησιμοποιούν μεγαλύτερο αριθμό και ευρύτερη ποικιλία γραφιστικών δεικτών για να απεικονίσουν τα συναισθήματα, αν και υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με το είδος του συναισθήματος, (Bonoti & Misaidi, 2015. Brechet, 2015. Brechet et al., 2009. Picard et al., 2007).

Πιο συγκεκριμένα, για τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης τροποποιείται κυρίως η έκφραση του προσώπου, ενώ για τα ίδια συναισθήματα οι άλλες δύο κατηγορίες δεικτών χρησιμοποιούνται μετά την ηλικία των 7 ετών (Picard et al., 2007). Στην έρευνα των Bonoti και Misailidi (2015), στα σχέδια που απεικονίζονται τα κοινωνικά συναισθήματα (ντροπή, περηφάνια και ζήλια) εντοπίζονται λιγότεροι σχεδιαστικοί δείκτες σε σχέση με τα βασικά συναισθήματα (χαρά, λύπη, φόβος), ωστόσο στα κοινωνικά συναισθήματα χρησιμοποιούνται συχνότερα οι σχεδιαστικοί δείκτες περιεχομένου. Ομοίως, στην έρευνα της Brechet (2015) για τη σχεδιαστική απεικόνιση της ρομαντικής αγάπης, που

εντάσσεται στα κοινωνικά συναισθήματα, οι σχεδιαστικοί δείκτες περιεχομένου που εντοπίζονται συχνότερα στα σχέδια των μεγαλύτερων παιδιών, διαφέρουν από αυτούς που χρησιμοποιούν τα μικρότερα παιδιά (πχ στοιχεία καλοκαιρίας αντί για καρδιές). Οι επιμέρους αυτές διαφορές ανάλογα με το είδος του συναισθήματος ενδεχομένως αντανακλούν τις διαφορές στις γνωστικές αναπαραστάσεις των εννοιών που σχετίζονται με τα συναισθήματα, την κατανόηση του κάθε συναισθήματος και την εξοικείωση με αυτό (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet, 2015. Brechet & Jolley, 2014). Με παρόμοιο τρόπο και παράλληλα με τη χρήση των σχεδιαστικών δεικτών αναπτύσσεται και η συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων, αφού φαίνεται ότι η χρήση μεγαλύτερου αριθμού και ευρύτερης ποικιλίας σχεδιαστικών δεικτών σχετίζεται θετικά με τη συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων (Jolley, 2010).

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, κατανοούμε ότι το σχέδιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο διερεύνησης των συναισθημάτων, αποκαλύπτοντας πλευρές της συναισθηματικής εμπειρίας των παιδιών. Η αξιολόγηση από τη μία του αριθμού και του είδους των δεικτών που χρησιμοποιούνται για τη σχεδιαστική απεικόνιση ενός συναισθήματος και από την άλλη της συνολικής εκφραστικότητας του σχεδιαστικού έργου μπορούν να δώσουν σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο που τα παιδιά βιώνουν και κατανοούν το εκάστοτε συναίσθημα.

1.3 Η παρούσα έρευνα

Η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε με στόχο να εξετάσει τις αναπαραστάσεις των παιδιών για τη νοσταλγία. Αναλυτικότερα, εξετάζονται οι διαφορές στον τρόπο που τα παιδιά αναπαριστούν σχεδιαστικά το συναίσθημα της νοσταλγίας σε σχέση με την ηλικία και το φύλο τους. Η πρωτοτυπία αυτής της ερευνητικής προσπάθειας έγκειται στο ότι η νοσταλγία ως συναίσθημα απουσιάζει, απ' όσο είναι σε θέση να γνωρίζει η ερευνήτρια, από τη σχετική με τη συναισθηματική ανάπτυξη βιβλιογραφία. Τα ερευνητικά δεδομένα για το

αν τα παιδιά βιώνουν το συναίσθημα της νοσταλγίας και με ποιο τρόπο είναι ελάχιστα (Zhou et al., 2008), ενώ αξιοσημείωτη είναι η απουσία ερευνητικής δουλειάς σχετικά με τον τρόπο που τα παιδιά κατανοούν και αναπαριστούν την έννοια. Δεδομένου ότι η νοσταλγία αποτελεί σύνθετο ψυχολογικό πόρο και επιτελεί σημαντικές λειτουργίες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο παρουσιάζει ενδιαφέρον η διερεύνησή της και κατά την παιδική ηλικία (Hepper et al., 2012).

Σύμφωνα με τις σύγχρονες ερευνητικές καταγραφές, όπως παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, η νοσταλγία τοποθετείται ανάμεσα στα συναισθήματα αυτό-επίγνωσης (Van Tilburg et al., 2017) και χαρακτηρίζεται ως μεικτή συναισθηματική εμπειρία με αμφιλεγόμενο πρόσημο (Barrett et al., 2010. Frijda, 2007). Στην προσπάθειά μας να διερευνήσουμε τη σύνθετη συναισθηματική εμπειρία της νοσταλγίας επιλέξαμε ως ερευνητικό εργαλείο το εκφραστικό σχέδιο. Θεωρήσαμε ότι η μη λεκτική αναπαράσταση μπορεί να αποτελέσει έναν έγκυρο και αποτελεσματικό τρόπο προσέγγισης μιας έννοιας, η λεκτική περιγραφή της οποίας απαιτεί αναπτυγμένη αφηγηματική ικανότητα (Wildschut et al., 2006). Με έρεισμα τα δεδομένα από τις ερευνητικές περιοχές της νοσταλγίας, της συναισθηματικής ανάπτυξης και του παιδικού σχεδίου, όπως ήδη παρουσιάστηκαν, επιλέξαμε τις ηλικιακές ομάδες και το είδος των σχεδιαστικών έργων που χρησιμοποιήσαμε, και διατυπώσαμε τα προς εξέταση ερευνητικά ερωτήματα.

Έτσι, σύμφωνα με τη Zhou και τους συνεργάτες της (2008), τα παιδιά από την ηλικία των 8 ετών αντιλαμβάνονται επαρκώς τον όρο νοσταλγία και είναι εξοικειωμένα με τη νοσταλγική εμπειρία, θέση που συνάδει με δεδομένα σχετικά με τη συναισθηματική ανάπτυξη που υποστηρίζουν ότι περί το όγδοο έτος τα παιδιά μπορούν να συνδέσουν την ανάκληση μιας ανάμνησης με την έγερση ενός συναισθήματος και είναι πλέον σε θέση να κατανοούν και να εκφράζουν επαρκώς μεικτές ακόμα και αντιφατικές συναισθηματικές καταστάσεις (Pons & Harris, 2004. Pons et al., 2004). Ταυτόχρονα, από την ηλικία των 8

ετών οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των συναισθημάτων αυτό- επίγνωσης γίνονται συνολικά εκφραστικότερες και πλουσιότερες ως προς τον αριθμό και την ποικιλία των σχεδιαστικών δεικτών (Bonoti & Misalidi, 2015). Αυτό συμβαίνει γιατί από αυτήν την ηλικία επιστρατεύονται με μεγαλύτερη συχνότητα οι σχεδιαστικοί δείκτες περιεχομένου (στάση σώματος, πλαίσιο), οι οποίοι αποδίδουν σημαντικές για αυτήν την κατηγορία συναισθημάτων πληροφορίες (αφορμή, σχέσεις, αποτελέσματα) (Brechet et al., 2007), ειδικά όταν στο συναίσθημα δεν αποδίδεται κάποια χαρακτηριστική έκφραση προσώπου ή στάση σώματος (Pons et al., 2004), όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της νοσταλγίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στην παρούσα έρευνα, η μικρότερη ηλικιακή ομάδα αποτελείται από παιδιά ηλικίας 8 ετών. Τα παιδιά των άλλων δύο ομάδων έχουν ηλικία 10 και 12 ετών αντίστοιχα. Οι συγκεκριμένες ηλικίες φαίνεται να αποτελούν ορόσημα στην ανάπτυξη της κατανόησης των συναισθημάτων αλλά και των σχεδιαστικών ικανοτήτων των παιδιών και έχουν χρησιμοποιηθεί και σε προηγούμενες έρευνες που αφορούν τη διερεύνηση της ικανότητας αναπαράστασης των συναισθημάτων μέσα από το σχέδιο (Brechet & Jolley, 2014, Brechet et al., 2009, Brechet, 2015).

Το σύνολο των ερευνητικών δεδομένων σχετικά με τον εννοιολογικό ορισμό, το περιεχόμενο και τη συγκινησιακή ταυτότητα της νοσταλγίας αφορούν στους ενήλικες (Sedikides et al., 2015), ενώ και τα χαρακτηριστικά του πρωτότυπου της νοσταλγίας έχουν προκύψει από τις αντιλήψεις των ενηλίκων (Hepper et al., 2012). Έτσι, στην έρευνα συμπεριλήφθηκε και μια ομάδα ενηλίκων (ομάδα ελέγχου) με σκοπό να εξεταστεί σε ποιο βαθμό τα παραπάνω στοιχεία αποτυπώνονται σχεδιαστικά. Ταυτόχρονα, η ομάδα των ενηλίκων επιλέχθηκε για λόγους σύγκρισης, επιδιώκοντας να εξεταστεί αν υπάρχουν διαφορές μεταξύ του τρόπου που τα παιδιά και οι ενήλικες αναπαριστούν σχεδιαστικά τη νοσταλγία.

Όπως ήδη αναφέρθηκε η παρούσα έρευνα εξετάζει και τις διαφορές με βάση το

φύλο στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις της νοσταλγίας. Στη σχετική με τη νοσταλγία βιβλιογραφία, απ' όσο είναι σε θέση να γνωρίζει η ερευνήτρια, δεν υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που να αφορούν σε ενδεχόμενες διαφορές, στον τρόπο που οι άντρες και οι γυναίκες κατανοούν, βιώνουν ή εκφράζουν το συναίσθημα της νοσταλγίας (Hepper et al., 2012). Ωστόσο, υπάρχουν δεδομένα που υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες υπερτερούν των αντρών στην έκφραση και στην κατανόηση των περισσότερων συναισθημάτων (Vigil, 2009) κυρίως εξ αιτίας κοινωνικών διαφοροποιήσεων, ενώ σύμφωνα με τις Picard και Boulhais (2011) η διαφορά αυτή αποτυπώνεται και στα εκφραστικά σχέδια.

Ως εργαλείο για τη διερεύνηση του συναισθήματος της νοσταλγίας επιλέξαμε τη σχεδίαση μιας ανθρώπινης φιγούρας που νιώθει αυτό το συναίσθημα, σύνηθες σχεδιαστικό έργο σε αντίστοιχες έρευνες. Η ανθρώπινη φιγούρα που νιώθει κάποιο συναίσθημα, στην προκειμένη περίπτωση νοσταλγία, αντιπαραβάλλεται με μια αντίστοιχη φιγούρα που δε νιώθει κανένα απολύτως συναίσθημα (σχέδιο ελέγχου), ώστε να ανιχνευτούν προσθήκες και αλλαγές που σχετίζονται με την αναπαράσταση του υπό διερεύνηση συναισθήματος (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet, 2015. Brechet et al., 2007, 2009).

Σημαντικό μέρος της παρούσας έρευνας αποτελεί η διερεύνηση των σχεδιαστικών δεικτών οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να αποτυπωθεί σχεδιαστικά το συναίσθημα της νοσταλγίας. Η απουσία σχετικών ερευνητικών δεδομένων επιβάλλει την καταγραφή ένα προς ένα των στοιχείων που θα ενσωματώσουν οι συμμετέχοντες στα εκφραστικά τους σχέδια για να απεικονίσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας και την ομαδοποίηση των στοιχείων αυτών σε κατηγορίες. Οι κατηγορίες που θα προκύψουν θα αποτελέσουν και τους δείκτες που χρησιμοποιούνται για την απεικόνιση της νοσταλγίας (Jolley et al., 2004. Brechet, 2015). Ανάμεσα στους δείκτες αναμένονται δείκτες κυριολεκτικής (πρόσωπο) και μεταφορικής έκφρασης (στάση σώματος και πλαίσιο). Για την κυριολεκτική έκφραση αναμένεται να χρησιμοποιούνται ενδείξεις από τα συναισθήματα της χαράς ή/και της λύπης

(Hepper et al., 2012), αφού η νοσταλγία δε χαρακτηρίζεται από κάποια διακριτή έκφραση προσώπου (Van Tilburg et al., 2017). Οι δείκτες πλαισίου αναμένεται να αντιπροσωπεύουν κάποια από τα πυρηνικά χαρακτηριστικά της έννοιας (Hepper et al., 2012), μεταφέροντας σημαντικές πληροφορίες για την αναπαράσταση του συναισθήματος, όπως συμβαίνει και με τα λοιπά κοινωνικά συναισθήματα (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet, 2015. Misailidi et al., 2011).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, καθώς και το σύνολο των ερευνητικών δεδομένων, όπως παρουσιάστηκαν στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, διατυπώνονται τα εξής ερευνητικά ερωτήματα και οι αντίστοιχες υποθέσεις:

1) Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων της νοσταλγίας και στο είδος και τον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούνται; Αναμένεται τα σχέδια των μεγαλύτερων παιδιών και των ενηλίκων να είναι περισσότερο εκφραστικά και να αποτυπώνουν μεγαλύτερο αριθμό και ποικιλία σχεδιαστικών δεικτών σε σύγκριση με τα σχέδια των μικρότερων παιδιών, καθώς η ικανότητα σχεδιαστικής απεικόνισης των συναισθημάτων αυτοεπίγνωσης και των σύνθετων συναισθηματικών εμπειριών, όπως είναι η νοσταλγία, βελτιώνεται με την ηλικία ((Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet, 2015. Brechet et al., 2009. Burkitt & Sheppard, 2014). Γενικά, υποστηρίζεται ερευνητικά η θέση ότι η σχεδιαστική συμπεριφορά, βελτιώνεται με την ηλικία, ακολουθώντας τη σταδιακή ωρίμανση της κατανόησης, της εμπειρίας και της έκφρασης των συναισθημάτων (Harris, 2000. Tracy & Robins, 2004).

2) Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων της νοσταλγίας και στο είδος και τον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούνται; Αναμένεται ότι οι σχεδιαστικές απεικονίσεις των κοριτσιών θα είναι πιο εκφραστικές από τις αντίστοιχες των αγοριών και θα περιέχουν

μεγαλύτερο αριθμό και ποικιλία σχεδιαστικών δεικτών (Brechet, 2015. Picard & Boulhais, 2011).

3) Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων ως προς το πρόσημο με το οποίο αποδίδεται σχεδιαστικά η κυριολεκτική συναισθηματική έκφραση της νοσταλγίας (μέσω της έκφρασης του προσώπου); Η υπόθεση μας προκύπτει από προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα, που υποστηρίζουν ότι η κατανόηση, η έκφραση και η σχεδιαστική απεικόνιση μεικτών συναισθηματικών καταστάσεων βελτιώνεται με την ηλικία (Burkitt & Sheppard, 2013. Larsen et al., 2007). Ταυτόχρονα, λαμβάνουμε υπόψη ότι οι ενήλικες στις νοσταλγικές αφηγηματικές καταγραφές αναφέρουν μεικτές συναισθηματικές καταστάσεις (Batcho, 2013. Sedikides et al., 2004. Wildschut et al., 2006), ενώ όταν έρχονται σε επαφή με ερεθίσματα που εγείρουν τη νοσταλγία (μουσική, κινούμενα σχέδια) αναφέρουν θετικά, αρνητικά αλλά και μεικτά συναισθήματα (Barrett et al., 2010. Mercer, 2016). Αναμένεται, λοιπόν, τα σχέδια των ηλικιακά μεγαλύτερων ομάδων να περιέχουν συχνότερα απ' ότι τα σχέδια των μικρότερων παιδιών αντιφατικούς σχεδιαστικούς δείκτες (π.χ. χαμόγελο και δάκρυα) για την κυριολεκτική έκφραση της νοσταλγίας αποδίδοντας τη μεικτή συναισθηματική εμπειρία.

4) Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς το πρόσημο με το οποίο αποδίδεται σχεδιαστικά η κυριολεκτική συναισθηματική έκφραση της νοσταλγίας (μέσω της έκφρασης του προσώπου); Βασιζόμενοι στα δεδομένα για την μεγαλύτερη ευαισθησία των γυναικών στην κατανόηση και έκφραση των συναισθημάτων (Vigil, 2009), αλλά και στην χρήση πιο περίπλοκων δεικτών κατά την σχεδιαστική αποτύπωσή τους (Picard & Boulhais, 2011), υποθέτουμε, ότι τα κορίτσια θα χρησιμοποιούν συχνότερα από τα αγόρια αντιφατικούς σχεδιαστικούς δείκτες για την κυριολεκτική έκφραση της νοσταλγίας, αποδίδοντας τη μεικτή συναισθηματική εμπειρία.

2. Μέθοδος

2.1 Ερευνητικός σχεδιασμός

Για να εξεταστούν οι παραπάνω υποθέσεις χρησιμοποιήθηκε ημειραματικός σχεδιασμός. Στον συγκεκριμένο ερευνητικό σχεδιασμό εφαρμόζεται η πειραματική διαδικασία, ωστόσο απουσιάζει η τυχαιοποίηση του δείγματος (Christensen, 2007. Robson, 2010). Το ερευνητικό σχέδιο ήταν 4 (ηλικία: 8 ετών, 10 ετών, 12 ετών, ενήλικες) x 2 (φύλο: αγόρι, κορίτσι) x 2 (τύπος έργου : σχέδιο ελέγχου, εκφραστικό σχέδιο). Οι συμμετέχοντες κατανεμήθηκαν τυχαία στις συνθήκες της σειράς χορήγησης των δύο έργων. Εξαρτημένες μεταβλητές ήταν η συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων, το είδος και ο αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών και το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης του συναισθήματος. Η μέτρηση των εξαρτημένων μεταβλητών έγινε με την αξιολόγηση των σχεδιαστικών έργων των συμμετεχόντων.

2.2 Συμμετέχοντες

Το δείγμα αποτέλεσαν 122 παιδιά χωρισμένα σε τρεις ηλικιακές ομάδες: 8 ετών ($n = 42$, $M = 95.17$ μηνών, $SD = 2,95$ μήνες, 21 αγόρια και 21 κορίτσια), 10 ετών ($n = 40$, $M = 118.75$ μήνες, $SD = 3,4$ μήνες, 20 αγόρια και 20 κορίτσια) και 12 ετών ($n = 40$, $M = 143.22$ μήνες, $SD = 3.03$ μήνες, 20 αγόρια και 20 κορίτσια). Τα παιδιά φοιτούσαν αντίστοιχα στην Β, στην Δ και στην ΣΤ τάξη του 1^{ου} και 6^{ου} Δημοτικού Σχολείου Λάρισας. Οι μαθητές συμμετείχαν στην έρευνα, έπειτα από γραπτή ενημέρωση και ενυπόγραφη συγκατάθεση των γονέων. Το σύνολο των μαθητών ήταν τυπικά αναπτυσσόμενοι και δεν παρουσίαζαν αντιληπτικές ή κινητικές διαταραχές, όπως προέκυψε από μία προκαταρκτική συζήτηση με τους υπεύθυνους εκπαιδευτικούς. Κανένας μαθητής από αυτούς που εκδήλωσαν ενδιαφέρον δεν εξαιρέθηκε της διαδικασίας.

Στο δείγμα συμπεριλήφθηκε και μία ομάδα ενηλίκων ($n = 40$, $M = 233$ μήνες, $SD = 8.25$ μήνες, 20 άντρες και 20 γυναίκες). Το σύνολο των ενηλίκων ήταν φοιτητές και

φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και η συμμετοχή τους στην έρευνα ήταν ανώνυμη και εθελοντική.

2.3 Διαδικασία

Στους συμμετέχοντες χορηγήθηκαν δύο σχεδιαστικά έργα: μια ανθρώπινη φιγούρα που δεν έχει κανένα συναίσθημα και χρησιμοποιήθηκε ως σχέδιο ελέγχου και μία ανθρώπινη φιγούρα που αισθάνεται νοσταλγία. Η σειρά χορήγησης των δύο έργων εναλλάσσονταν. Στα παιδιά τα έργα χορηγήθηκαν από την ερευνήτρια ατομικά, σε μία ήσυχη αίθουσα του σχολείου που παραχωρήθηκε ειδικά για τις ανάγκες της έρευνας. Στους ενήλικες η χορήγηση έγινε σε ομάδες των 10 ατόμων, σε μία από τις αίθουσες του πανεπιστημίου, εξασφαλίζοντας ότι δεν υπάρχει οπτική επαφή μεταξύ των συμμετεχόντων.

Σε κάθε συμμετέχοντα δόθηκαν δύο λευκές κόλλες A4, ένα μολύβι, μία γομολάστιχα και εννιά χρωματιστές ξυλομπογιές (μαύρη, καφέ, κόκκινη, πορτοκαλί, ροζ, κίτρινη, μπλε, πράσινη και μωβ). Οι συμμετέχοντες μπορούσαν να επιλέξουν τη χρήση ή μη χρωμάτων και δεν υπήρχε χρονικός περιορισμός για τη συμπλήρωση των έργων. Μεταξύ των έργων οι συμμετέχοντες μπορούσαν να αλληλεπιδράσουν ελεύθερα με την ερευνήτρια. Στα παιδιά οι οδηγίες για τα σχεδιαστικά έργα δόθηκαν προφορικά, ενώ στους ενήλικες γραπτά με δύο διαφορετικά έντυπα, ένα για το κάθε έργο, τηρώντας την εναλλαγή των δύο συνθηκών (Παράρτημα Α). Η σειρά χορήγησης του κάθε έργου σημειωνόταν από την ερευνήτρια στο πλαίσιο «αριθμός έργου».

2.3.1 Σχέδιο ελέγχου

Κάθε συμμετέχοντας κλήθηκε να σχεδιάσει μια ουδέτερη συναισθηματικά ανθρώπινη φιγούρα. Η σχεδίαση μιας ουδέτερης φιγούρας κινητοποιεί τη συνήθη διαδικασία σχεδίασης ενός ανθρώπου και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανίχνευση οποιασδήποτε αλλαγής ή προσθήκης στους σχεδιαστικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται για να αναπαρασταθεί το προς διερεύνηση συναίσθημα (Bonoti & Misailidi, 2015. Brechet,

2015. Brechet et al., 2009). Οι οδηγίες δίνονταν ως εξής: *«Κάποιος μπορεί να πει ότι δε νιώθει κάτι ιδιαίτερο. Αυτό σημαίνει ότι εκείνη τη στιγμή δεν νιώθει κανένα συναίσθημα»*. Η επεξήγηση είχε ως στόχο να εξασφαλιστεί η καλύτερη δυνατή κατανόηση και κοινή πειραματική συνθήκη για όλους τους συμμετέχοντες. Η ερευνήτρια συνέχιζε ως εξής: *«Θα ήθελα να σχεδιάσεις έναν άνθρωπο που δεν νιώθει κάτι ιδιαίτερο. Σχεδιάσε έναν άνθρωπο έτσι που να φαίνεται ότι πραγματικά δεν νιώθει κανένα απολύτως συναίσθημα»*. Μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου η ερευνήτρια ζητούσε από το συμμετέχοντα να της το περιγράψει: *«Μπορείς να μου περιγράψεις το σχέδιό σου;»*. Η απάντηση καταγραφόταν. Οι ενήλικες απάντησαν την ερώτηση γραπτώς.

2.3.2 Σχέδιο νοσταλγίας

Η χορήγηση του εκφραστικού έργου, ξεκινούσε με την παράθεση του ορισμού του συναισθήματος της νοσταλγίας: *«Κάποιος μπορεί να πει ότι νιώθει νοσταλγία. Η νοσταλγία είναι μια έντονη συναισθηματική επιθυμία για το παρελθόν»*. Ο συγκεκριμένος ορισμός προέρχεται από την ακριβή μετάφραση από τα αγγλικά του ορισμού, όπως αυτός χρησιμοποιείται σε πειραματικούς χειρισμούς σε έρευνες για τη νοσταλγία (Sekikides et al., 2015, Appendix B). Η ερευνήτρια συνέχιζε: *«Θα ήθελα να σχεδιάσεις έναν άνθρωπο που νιώθει νοσταλγία. Σχεδιάσε έναν άνθρωπο έτσι που να φαίνεται ότι νιώθει πραγματικά μεγάλη νοσταλγία»*. Όταν η ερευνήτρια βεβαιωνόταν πως ο συμμετέχων ολοκλήρωσε το σχέδιο συνέχιζε ως εξής: *«Μπορείς να μου περιγράψεις αυτό που ζωγράφισες;»*. Η απάντηση καταγραφόταν. Οι περιγραφές των σχεδίων δεν καταγράφηκαν με σκοπό να κωδικοποιηθούν και να αναλυθούν, αλλά για να είναι διαθέσιμες στους βαθμολογητές κατά την διαδικασία αξιολόγησης των σχεδίων, όταν κρίνονταν απαραίτητο να διευκρινιστεί το περιεχόμενο της σχεδιαστικής αναπαράστασης. Στην ομάδα των ενηλίκων ο ορισμός, οι οδηγίες για το σχέδιο και η ερώτηση για την περιγραφή του σχεδίου δίνονταν γραπτώς και συμπληρώνονταν από τους συμμετέχοντες (Βλ. Παράρτημα Α).

2.4 Κωδικοποίηση σχεδιαστικών έργων

Τα εκφραστικά σχέδια των συμμετεχόντων αξιολογήθηκαν ως προς τρεις διαστάσεις: α) τη συνολική εκφραστικότητα του συναισθήματος της νοσταλγίας, β) το είδος και τον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν για την σχεδιαστική έκφραση του συναισθήματος και γ) το πρόσημο που αποδίδεται στην κυριολεκτική έκφραση της ανθρώπινης φιγούρας που αισθάνεται νοσταλγία. Ειδικότερα:

(α) Συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων: Η συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων, ο βαθμός δηλαδή στον οποίο αναπαριστούν το συναίσθημα της νοσταλγίας, μετρήθηκε σε 5βάθμια κλίμακα τύπου Likert, όπου το 1 αντιστοιχούσε στο «καθόλου» και το 5 στο «πάρα πολύ». Η αξιολόγηση έγινε από δύο ανεξάρτητους αξιολογητές, έναν ψυχολόγο, M.Sc. και μία μεταπτυχιακή φοιτήτρια του ΠΜΣ του τμήματος Προσχολικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τα σχέδια παρουσιάστηκαν στους αξιολογητές σε τυχαία σειρά και χωρίς να γνωρίζουν το φύλο και την ηλικία των συμμετεχόντων, καθώς και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων. Τους ζητήθηκε να αξιολογήσουν τα σχέδια λαμβάνοντας υπόψη τον ορισμό που δόθηκε στους συμμετέχοντες και κρίνοντας σε ποιο βαθμό το σχέδιο αναπαριστούσε το συναίσθημα της νοσταλγίας. Στη διάθεσή τους ήταν και οι περιγραφές των σχεδίων προς διευκρίνιση του περιεχομένου της σχεδιαστικής αναπαράστασης. Η συνέπεια μεταξύ των αξιολογητών υπολογίστηκε με τη χρήση του δείκτη ICC (ICC, Shrout & Fleiss, 1979), ο οποίος για τη συνολική εκφραστικότητα του συναισθήματος της νοσταλγίας ήταν .88, δηλώνοντας άριστη μεταξύ τους συμφωνία (Cicchetti et al., 2006). Η τελική βαθμολογία για το κάθε σχέδιο, προέκυψε από τον υπολογισμό του μέσου όρου των βαθμολογιών των δύο αξιολογητών. Στο Παράρτημα Β (σχήμα 1) παραθέτονται ενδεικτικά σχέδια και η βαθμολογία που πήραν για τη συνολική τους εκφραστικότητα.

(β) Το είδος και ο αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών: Μέρος της παρούσας έρευνας αποτελούσε η διερεύνηση των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούνται για να αποδοθεί σχεδιαστικά το συναίσθημα της νοσταλγίας. Για να διερευνηθούν οι σχεδιαστικοί δείκτες που χρησιμοποίησαν οι συμμετέχοντες για να αναπαραστήσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας, αρχικά εξετάστηκαν ένα προς ένα τα σχέδια των συμμετεχόντων, και σημειώθηκαν από την ερευνήτρια όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία υπήρχαν στο σχέδιο της νοσταλγίας (εκφραστικό) και απουσίαζαν από το σχέδιο ελέγχου. Έπειτα, τα στοιχεία αυτά ομαδοποιήθηκαν ανάλογα με το εννοιολογικό τους περιεχόμενο, τον τρόπο που ήταν τοποθετημένα στο σχέδιο ή τη λειτουργία που επιτελούσαν, σε ευρύτερες κατηγορίες και αποτέλεσαν τους σχεδιαστικούς δείκτες με βάση τους οποίους αξιολογήθηκαν τα σχέδια (Brechet, 2015. Jolley & Brechet, 2014). Τα επιμέρους στοιχεία αλλά και οι κατηγορίες που προέκυψαν συνέπιπταν με στοιχεία (πυρηνικά ή περιφερειακά) του πρωτότυπου της νοσταλγίας, όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (Herper et al., 2012).

Οι δείκτες στους οποίους καταλήξαμε ήταν συνολικά οχτώ. Ο δείκτης «πρόσωπο» αντιπροσώπευε κάθε αλλαγή ή προσθήκη στο πρόσωπο και ο δείκτης «στάση σώματος» οποιαδήποτε αλλαγή στην στάση της κυρίαρχης φιγούρας. Ο δείκτης «ανάμνηση» χρησιμοποιήθηκε όταν η κυρίαρχη φιγούρα συνοδευόταν από ένα σύννεφο σκέψης, το περιεχόμενο του οποίου αφορούσε στο παρελθόν και ήταν θετικό. Οι δείκτες «σημαντικοί άλλοι» και «εαυτός» αφορούσαν στο περιεχόμενο της ανάμνησης. Ο δείκτης «χρόνος» αντιπροσωπεύει προσθήκες στο εκφραστικό σχέδιο οι οποίες δείχνουν το πέρασμα του χρόνου όπως ημερομηνίες ή χρονολογίες. Οποιαδήποτε αλλαγή στο χώρο στον οποίο τοποθετείται η φιγούρα που αισθάνεται νοσταλγία σε σχέση με την ουδέτερη, εμπεριέχεται στο δείκτη «πλαίσιο». Τέλος, όταν στο εκφραστικό σχέδιο υπάρχουν σχεδιαστικά στοιχεία που αποδίδουν το λόγο για τον οποίο η ανθρώπινη φιγούρα αισθάνεται νοσταλγία χρησιμοποιείται ο δείκτης «αφορμή». Στον Πίνακα 2 συνοψίζονται οι σχεδιαστικοί δείκτες,

η περιγραφή τους και τα σχεδιαστικά στοιχεία από τα οποία προέκυψαν. Για παράδειγμα τα στοιχεία «χαμόγελο», «στόμα με καμπύλη προς τα κάτω», «δάκρυα», «αποστροφή βλέμματος» τα οποία εμφανίζονταν στα εκφραστικά σχέδια αποτέλεσαν τον σχεδιαστικό δείκτη «πρόσωπο». Ο συγκεκριμένος δείκτης αντιστοιχούσε σε οποιαδήποτε αλλαγή στην έκφραση του προσώπου της κυρίαρχης φιγούρας. Ενδεικτικά παραδείγματα σχεδίων που απεικονίζουν τους σχεδιαστικούς δείκτες εμφανίζονται στο Παράρτημα Β (σχήμα 2).

Στη συνέχεια ζητήθηκε από τους δύο βαθμολογητές, να αξιολογήσουν κάθε ένα από τα εκφραστικά σχέδια για την παρουσία ή μη των σχεδιαστικών δεικτών στους οποίους είχαμε καταλήξει. Το σχέδιο ελέγχου (ουδέτερο σχέδιο) χρησιμοποιήθηκε ως σημείο αναφοράς. Για κάθε δείκτη που ήταν παρών στο εκφραστικό σχέδιο και απουσίαζε από το σχέδιο αναφοράς ο αξιολογητής σημείωνε 1, ενώ η απουσία του δείκτη αντιστοιχούσε στο 0. Πολλαπλή χρήση του ίδιου δείκτη και πάλι βαθμολογούνταν με 1 (Bonoti & Misailidi, 2015. Brechet, 2015). Η συμφωνία των δύο κριτών εξετάστηκε ανά δείκτη και ήταν υψηλή αφού κυμάνθηκε από 92% έως 98% (πρόσωπο 91,9%, στάση σώματος 94,4%, θετική ανάμνηση 97,5%, σημαντικοί άλλοι 98,1%, ο εαυτός στην ανάμνηση 96,9%, χρόνος 97,5%, πλαίσιο 96,9% και αφορμή 98,1%). Στις περιπτώσεις διαφωνίας επανεξετάστηκαν τα σχέδια από την ερευνήτρια και τους κριτές και καταλήξαμε από κοινού στην τελική βαθμολογία. Τέλος, για να υπολογιστεί ο συνολικός αριθμός σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκε ανά σχέδιο, αθροίστηκαν οι επιμέρους δείκτες. Το άθροισμα κυμάνθηκε από 0, όταν δε χρησιμοποιήθηκε κανένας δείκτης, μέχρι 8 στις περιπτώσεις που χρησιμοποιήθηκαν όλοι οι υπό εξέταση δείκτες.

Πίνακας 2. Περιγραφή των οχτώ σχεδιαστικών δεικτών για την απόδοση του συναισθήματος της νοσταλγίας

Σχεδιαστικοί δείκτες	Περιγραφή	Επιμέρους θέματα
Πρόσωπο	Οποιαδήποτε αλλαγή στην έκφραση του συναισθήματος στο πρόσωπο της κυρίαρχης φιγούρας	Χαμόγελο, στόμα με καμπύλη προς τα κάτω, δάκρυα, αποστροφή βλέμματος κτλ
Στάση σώματος	Οποιαδήποτε αλλαγή στη στάση του σώματος	Καθιστός, ξαπλωμένος, προφίλ, το χέρι να στηρίζει το κεφάλι κ.α.
Ανάμνηση/σκέψη	Προσθήκη «σύννεφου» με θετικό περιεχόμενο. Ευχάριστη ανάμνηση. (σύμφωνα με τον ορισμό)	Εικόνα ή λόγια με αναφορά στο παρελθόν
Σημαντικοί άλλοι	Η ύπαρξη μίας ή περισσότερων συμπληρωματικών φιγούρων	Οικογένεια, φίλοι, κατοικίδια, δάσκαλοι κ.α.
Ο «εαυτός» ως πρωταγωνιστής	Ο εαυτός ως κυρίαρχη φιγούρα στην ανάμνηση.	Επιτεύγματα του παρελθόντος, αθλητισμός, επιτυχίες στο σχολείο κτλ
Χρόνος	Οποιοδήποτε στοιχείο που χρησιμοποιείται για να δείξει το πέρασμα του χρόνου	Παρελθόν, ημερομηνίες, ρολόι, εποχές, νεανικά χρόνια. γέροντες
Περιβάλλον χώρος/πλαίσιο	Οποιαδήποτε αλλαγή στον περιβάλλοντα χώρο/στο πλαίσιο	Σύννεφα, ήλιος, παραλία, βουνό, σπίτι, καφενείο, σχολείο, παράθυρο κτλ
Αφορμή	Προσθήκη στοιχείων (αντικειμένων, προσώπων ή καταστάσεων) που κινητοποιούν το συναίσθημα (λειτουργία μέσα στο σχέδιο).	Φωτογραφία, κάδρο, βίντεο, ενθύμιο, παιχνίδι, αναπηρία, δυσκολία, μοναξιά

(γ) Το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης του εκφραστικού σχεδίου: Προκειμένου να διερευνηθεί το πρόσημο της σχεδιαστικής αναπαράστασης του συναισθήματος της νοσταλγίας εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονταν σχεδιαστικά η κυριολεκτική έκφραση του συναισθήματος, δηλαδή οι ενδείξεις που αντιστοιχούσαν σύμφωνα με την κωδικοποίηση στο δείκτη «πρόσωπο». Διαπιστώθηκε ότι για να αποδοθεί η κυριολεκτική έκφραση του συναισθήματος της νοσταλγίας οι συμμετέχοντες άλλοτε δανείζονταν δείκτες που αντιστοιχούν στο συναίσθημα της χαράς (χαμόγελο) και άλλοτε δείκτες που αντιστοιχούν στο συναίσθημα της λύπης (δάκρυα, στόμα με καμπύλη προς τα κάτω) (Brechet et al., 2007, 2009). Σε κάποιες από τις περιπτώσεις συνυπήρχαν αντιφατικοί δείκτες (πχ «χαμόγελο» και «δάκρυα»), ενώ σε κάποια σχέδια δεν χρησιμοποιούνταν σχεδιαστικοί δείκτες για την κυριολεκτική απόδοση του συναισθήματος. Η απόδοση άλλοτε θετικής, άλλοτε αρνητικής και άλλοτε μεικτής συναισθηματικής έκφρασης συνάδει με τα δεδομένα σχετικά με τη συγκινησιακή διάσταση της νοσταλγίας, όπως παρουσιάστηκε στο σχετικό κεφάλαιο.

Για να αξιολογηθούν τα σχέδια ως προς το πρόσημο χρησιμοποιήθηκε μια κατηγορική κλίμακα από το 1 έως το 4. Οι δύο κριτές είχαν την επιλογή να αξιολογήσουν το πρόσημο της έκφρασης του συναισθήματος ως αρνητικό (1) όταν ο δείκτης «πρόσωπο» παρέπεμπε στο συναίσθημα της λύπης, θετικό (2) όταν παρέπεμπε στο συναίσθημα της χαράς, θετικό και αρνητικό (3) όταν συνυπήρχαν δείκτες και από τα δύο συναισθήματα, και μη προσδιορισίμο (4), όταν έκριναν πως δεν διαφοροποιείται σε σχέση με το σχέδιο ελέγχου. Ο συντελεστής για την μέτρηση της συμφωνίας μεταξύ των βαθμολογητών ήταν $k = .903, p < .005$. Στις περιπτώσεις που υπήρξε διαφωνία επανεξετάστηκαν τα σχέδια από την ερευνήτρια και τους κριτές και καταλήξαμε από κοινού στην τελική αξιολόγηση του πρόσημου. Στο Παράρτημα Β (Σχήμα 3), παραθέτονται ενδεικτικά σχέδια για το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης της νοσταλγίας.

3. Αποτελέσματα

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας. Τα αποτελέσματα είναι χωρισμένα σε ενότητες με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα. Αρχικά, παρουσιάζονται οι διαφορές στην συνολική εκφραστικότητα ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των έργων. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα για το είδος και τον αριθμό των δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν για την απεικόνιση του συναισθήματος της νοσταλγίας ανάλογα με το φύλο και την ηλικία των συμμετεχόντων και τη σειρά χορήγησης των έργων. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που αφορούν στο πρόσημο που αντιστοιχεί στην κυριολεκτική απόδοση του συναισθήματος των εκφραστικών σχεδίων σε σχέση με την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων. Η ανάλυση έγινε με τη χρήση παραμετρικών και μη παραμετρικών στατιστικών κριτηρίων ανάλογα με το είδος των μεταβλητών και των υποθέσεων υπό εξέταση.

3.1 Συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων

Στον Πίνακα 3 συνοψίζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις της συνολικής εκφραστικότητας ανά ηλικιακή ομάδα και φύλο. Για να εξετάσουμε τις διαφορές στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων με βάση την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων εφαρμόσαμε πολυπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης (three-way ANOVA) 4 (ηλικία: 8-, 10- 12 ετών, ενήλικες) X 2 (φύλο: αγόρι, κορίτσι) X 2 (τύπος έργου: σχέδιο ελέγχου, εκφραστικό σχέδιο), με επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $\alpha = .05$. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης έδειξαν ότι η κύρια επίδραση της ηλικίας είναι στατιστικά σημαντική, $F(3, 146) = 6.56, p < .001, \eta^2 = .119$, επιβεβαιώνοντας την αρχική μας υπόθεση. Η εφαρμογή του κριτηρίου πολλαπλών συγκρίσεων (Tukey) για τη μεταβλητή της ηλικίας έδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των παιδιών 8 ετών

και των παιδιών 12 ετών, καθώς και μεταξύ των παιδιών 8 ετών και των ενηλίκων ($p < .001$), με τα παιδιά 8 ετών να έχουν λιγότερο εκφραστικά σχέδια σε σχέση με τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες.

Στατιστικά σημαντική βρέθηκε η αλληλεπίδραση της ηλικίας και του φύλου (ηλικία * φύλο), $F(3, 146) = 3.02, p < .05, \eta^2 = .058$. Η ανάλυση των απλών επιδράσεων (simple main effects analysis) έδειξε ότι η επίδραση της ηλικίας είναι στατιστικά σημαντική τόσο στην ομάδα των αγοριών, $F(3, 146) = 6.75, p < .001$, όσο και στην ομάδα των κοριτσιών, $F(3, 146) = 2.72, p < .05$. Αναλυτικότερα, η συνολική εκφραστικότητα των αγοριών αυξάνεται σημαντικά από την ηλικία των 8 ετών μέχρι την ηλικία των 12 ετών ($p < .05$), ενώ στους ενήλικες μειώνεται στατιστικά σημαντικά σε σχέση με την ηλικία των 12 ετών ($p < .001$), όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2. Στην ομάδα των κοριτσιών στατιστικά σημαντική είναι η διαφορά των ενηλίκων με τις ηλικιακές ομάδες των 8 και 10 ετών από τις οποίες φαίνεται να έχουν συνολικά εκφραστικότερα σχέδια ($p < .05$), αλλά όχι με την ηλικιακή ομάδα των 12 ετών. Η απλή επίδραση του φύλου βρέθηκε στατιστικά σημαντική, μόνο για την ηλικιακή ομάδα των 12 ετών, με τα αγόρια να έχουν περισσότερο εκφραστικά σχέδια από τα κορίτσια, $F(1, 146) = 8.02, p < .005$. Οι υπόλοιπες επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις δε βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές.

Πίνακας 3. Μέσοι Όροι (και Τυπικές Αποκλίσεις) της Συνολικής Εκφραστικότητας σε σχέση με την Ηλικία και το Φύλο

Ηλικία	Φύλο		Σύνολο
	Αγόρια	Κορίτσια	
8 ετών	2.13(1.44)	2.39(1.35)	2.26(1.38)
10 ετών	2.98 (1.47)	2.63 (1.47)	2.80 (1.47)
12 ετών	3.95 (.79)	2.80 (1.15)	3.37(1.14)
ενήλικες	3.12 (1.21)	3.47(1.26)	3.30 (1.23)
Σύνολο	3.04 (1.40)	2.81(1.35)	2.93(1.38)

3.2 Το είδος και ο αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με την ηλικία και το φύλο

3.2.1 Το είδος των σχεδιαστικών δεικτών

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι συχνότητες χρήσης του κάθε σχεδιαστικού δείκτη ανάλογα με το φύλο και την ηλικία των συμμετεχόντων. Εφαρμόστηκε ο έλεγχος ακριβείας του Fisher (Kraska-Miller, 2013) για να εξεταστούν οι διαφορές με βάση την ηλικία και το φύλο.

Η ανάλυση έδειξε ότι η ηλικία παρουσιάζει συσχέτιση με τη χρήση πέντε δεικτών από τους συνολικά οχτώ. Αυτοί είναι οι δείκτες: «πρόσωπο», «στάση σώματος», «ανάμνηση», «πλαίσιο» και «αφορμή» ($p < .005$). Αναλυτικότερα, στατιστικά σημαντικά διαφέρει η χρήση του δείκτη «πρόσωπο» για τα κορίτσια 8 και 12 ετών και η χρήση του δείκτη «στάση σώματος» για τα κορίτσια 8 ετών και τις γυναίκες, όπου η χρήση των δεικτών αυξάνεται με την ηλικία. Η χρήση του δείκτη «ανάμνηση» είναι συχνότερη για τα αγόρια και τα κορίτσια 12 ετών σε σχέση με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Τα αγόρια 10 ετών χρησιμοποιούν σημαντικά λιγότερο το δείκτη «πλαίσιο» από τους ενήλικες του ίδιου φύλου, ενώ σημαντικά χαμηλότερη είναι η συχνότητα χρήσης του ίδιου δείκτη από τα κορίτσια 12 ετών σε σχέση με τις γυναίκες. Τέλος, ο δείκτης «αφορμή» εμφανίζεται με σημαντικά χαμηλότερη συχνότητα στα σχέδια των αγοριών της μικρότερης ηλικιακής ομάδας και με μεγαλύτερη συχνότητα στα σχέδια των ενήλικων και των δύο φύλων. Η επίδραση της ηλικίας στους δείκτες «σημαντικοί άλλοι», «εαυτός» και «χρόνος» δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Η επίδραση του φύλου βρέθηκε στατιστικά σημαντική μόνο για τον δείκτη «αφορμή» και για την ηλικιακή ομάδα των 12 ετών με τα αγόρια να χρησιμοποιούν το δείκτη συχνότερα όπως φαίνεται και στον Πίνακα 4 ($p < .005$). Η χρήση των υπόλοιπων δεικτών δε φαίνεται να επηρεάζεται από το φύλο.

Στον Πίνακα 4 μπορούμε να διακρίνουμε τις συχνότητες χρήσης του κάθε δείκτη

από το σύνολο των συμμετεχόντων. Έτσι, ο δείκτης «πρόσωπο» εμφανίζεται συχνότερα (68,5%) από όλους τους δείκτες και ακολουθεί ο δείκτης «ανάμνηση» (57,4%). Λιγότερα συχνά εμφανίζονται οι δείκτες «εαυτός» (32,7%), «πλαίσιο» (31,5%), «στάση σώματος» (29%), «σημαντικοί άλλοι» (28,4%), «αφορμή» (25,9%), ενώ με τη χαμηλότερη συχνότητα εμφανίζεται ο δείκτης «χρόνος» (21%).

Οι δείκτες «εαυτός» και «σημαντικοί άλλοι» αφορούν στο περιεχόμενο του δείκτη «ανάμνηση». Έτσι, από το συνολικό αριθμό των ατόμων που χρησιμοποίησαν στην σχεδιαστική απεικόνιση της νοσταλγίας μία ανάμνηση από το παρελθόν, υπολογίστηκε ότι το 56% τοποθέτησε σε αυτή τον εαυτό ως πρωταγωνιστή, ενώ στο 44% των αναμνήσεων πρωταγωνιστούσαν άλλα πρόσωπα.

3.2.2 Ο συνολικός αριθμός των δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων.

Για τον υπολογισμό του συνολικού αριθμού δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν σε κάθε εκφραστικό σχέδιο αθροίστηκαν οι επιμέρους δείκτες (η παρουσία κάθε δείκτη βαθμολογούνταν με 1 και η απουσία με 0). Η νέα αυτή μεταβλητή κυμαινόταν από 0 έως 8, όπου το 0 αντιστοιχούσε στην πλήρη απουσία και το 8 στην παρουσία όλων των υπό εξέταση σχεδιαστικών δεικτών ($M = 2.94, SD = 1.95$). Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις του συνολικού αριθμού των δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν για την απεικόνιση του συναισθήματος της νοσταλγίας ανάλογα με την ηλικία και το φύλο. Για να εξετάσουμε την υπόθεσή μας σχετικά με τις διαφορές του συνολικού αριθμού δεικτών που χρησιμοποιούνται στο εκφραστικό σχέδιο, ως προς την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων εφαρμόστηκε πολυπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης (three-way ANOVA) 4 (ηλικία: 8-, 10- 12 ετών, ενήλικες) X 2 (φύλο: αγόρι, κορίτσι) X 2 (τύπος έργου: σχέδιο ελέγχου, εκφραστικό

Πίνακας 4. Συχνότητες Χρήσης των Σχεδιαστικών Δεικτών ανά Ηλικία και Φύλο.

		Σχεδιαστικοί Δείκτες															
		Πρόσωπο		Στάση Σώματος		Ανάμνηση		Σημαντικοί Άλλοι		Ο εαυτός		Χρόνος		Πλαίσιο		Αφορμή	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
8 ετών																	
Αγόρια	20	11	55%	3	15%	9	45%	2	10%	5	25%	3	15%	4	20%	1	5%
Κορίτσια	22	10	45.5%	2	9.1%	10	45.5%	6	27.3%	7	31.8%	4	18.2%	9	40.9%	3	13.6%
Σύνολο	42	21	50%	5	11.9%	19	45.2%	8	19%	12	28.6%	7	16.7%	13	31%	4	9.5%
10 ετών																	
Αγόρια	20	15	75%	6	30%	13	65%	5	25%	6	30%	4	20%	2	10%	5	25%
Κορίτσια	20	14	70%	6	30%	9	45%	6	30%	3	15%	3	15%	4	20%	4	20%
Σύνολο	40	29	72.5%	12	30%	22	55%	11	27.5%	9	22.5%	7	17.5%	6	15%	9	22.5%
12 ετών																	
Αγόρια	20	18	90%	5	25%	18	90%	8	40%	10	50%	5	25%	5	25%	7	35%
Κορίτσια	20	17	85%	6	30%	15	75%	6	30%	8	40%	1	5%	2	10%	1	5%
Σύνολο	40	35	87.5%	11	27.5%	33	82.5%	14	35%	18	45%	6	15%	7	17.5%	8	20%
Ενήλικες																	
Αγόρια	20	13	65%	9	45%	9	45%	4	20%	5	25%	6	30%	13	65%	12	60%
Κορίτσια	20	13	65%	10	50%	10	50%	9	45%	9	45%	8	40%	12	60%	9	45%
Σύνολο	40	26	65%	19	47.5%	19	47.5%	13	22.5%	14	35%	14	35%	25	62.5%	21	52.5%
Φύλο																	
Αγόρια	80	57	71.2%	23	28.8%	49	61.2%	19	23.8%	26	32.5%	18	22.5%	24	30%	25	31.2%
Κορίτσια	82	54	65.9%	24	29.3%	44	53.7%	27	32.9%	27	32.9%	16	19.5%	27	32.9%	17	20.7%
Σύνολο	162	111	68.5%	47	29%	93	57.4%	46	28.4%	53	32.7%	34	21%	51	31.5%	42	25.9%

σχέδιο), με επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $\alpha = .05$. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η ηλικία σχετίζεται θετικά με το συνολικό αριθμό των δεικτών που χρησιμοποιούνται για την σχεδιαστική αναπαράσταση της νοσταλγίας, $F(3, 146) = 6.30, p < .001, \eta^2 = .115$, επιβεβαιώνοντας την αρχική μας υπόθεση. Συγκεκριμένα, η εφαρμογή του κριτηρίου πολλαπλών συγκρίσεων Tukey, έδειξε ότι στατιστικά σημαντικές διαφορές παρουσιάζουν τα παιδιά 8 ετών με τα παιδιά 12 ετών και τους ενήλικες, ενώ τα παιδιά των 10 ετών παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική διαφορά μόνο με τους ενήλικες, με τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες να χρησιμοποιούν συνολικά μεγαλύτερο αριθμό δεικτών. Αντίθετα με τις αρχικές μας υποθέσεις, οι κύριες επιδράσεις του φύλου και της σειράς χορήγησης και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μεταβλητών δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές.

Πίνακας 5. Μέσοι Όροι (και Τυπικές Αποκλίσεις) του Αριθμού των Σχεδιαστικών Δεικτών ανάλογα με την Ηλικία και το Φύλο

Ηλικία	Φύλο		Σύνολο
	Αγόρια	Κορίτσια	
8 ετών	1.90 (2.02)	2.32 (2.01)	2.12 (2.00)
10 ετών	2.80 (1.93)	2.45(1.73)	2.63 (1.82)
12 ετών	3.80 (1.40)	2.80 (1.40)	3.30 (1.47)
ενήλικες	3.55 (1.76)	4.00 (2.38)	3.78 (2.08)
Σύνολο	3.01 (1.91)	2.88 (2.00)	2.93(1.38)

3.3 Το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης των σχεδίων σε σχέση με την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων

Το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης των σχεδίων που απεικονίζουν τη νοσταλγία εμφανίζεται ως αρνητικό σε ποσοστό 34%, ενώ ως θετικό σε ποσοστό 29,6%. Ως θετικό και αρνητικό ταυτόχρονα εμφανίζεται σε συχνότητα 8% και οι περιπτώσεις που η κυριολεκτική έκφραση των σχεδίων δε διαφέρει από αυτήν του

σχεδίου ελέγχου (μη προσδιορισμο) αποτελούν το 28,4% του συνόλου. Για να εξεταστεί αν υπάρχουν διαφορές στην απόδοση της κυριολεκτικής έκφρασης των σχεδίων με βάση την ηλικία, το φύλο και τη σειρά χορήγησης των σχεδιαστικών έργων εφαρμόστηκε ο έλεγχος ακριβείας του Fisher καθώς η κατανομή του δείγματος (< 5 σε κάποιες περιπτώσεις) δεν επέτρεπε κάποιες συγκρίσεις (Kruskal-Miller, 2013).

Πίνακας 6. Αριθμός και Ποσοστό Εμφάνισης του Πρόσημου Ανάλογα με την Ηλικία και το Φύλο

	Πρόσημο								
	Αρνητικό			Θετικό		Θετικό και Αρνητικό		Μη προσδιορισμο	
	N	N	%	N	%	N	%	N	%
8 ετών									
Αγόρια	20	11	55%	2	10%	0	0%	7	35%
Κορίτσια	22	9	40.9%	4	18.2%	1	4.5%	8	36.4%
Σύνολο	42	20	47.6%	6	14.3%	1	2.4%	15	35.7%
10 ετών									
Αγόρια	20	6	30%	6	30%	1	5%	7	35%
Κορίτσια	20	9	45%	8	40%	0	0%	3	15%
Σύνολο	40	15	37.5%	14	35%	1	2.4%	10	25%
12 ετών									
Αγόρια	20	5	25%	10	50%	2	10%	3	15%
Κορίτσια	20	6	30%	8	40%	3	15%	3	15%
Σύνολο	40	11	27.5%	18	45%	5	12.5%	6	15%
Ενήλικες									
Αγόρια	20	4	20%	6	30%	4	20%	6	30%
Κορίτσια	20	5	25%	4	20%	2	10%	9	45%
Σύνολο	40	9	22.5%	10	25%	6	15%	15	37.5%
Φύλο									
Αγόρια	80	26	32.5%	24	30%	7	8.8%	23	28.8%
Κορίτσια	82	29	35.4%	24	29.3%	6	7.3%	23	28%
Σύνολο	162	55	34%	48	29.6%	13	8%	46	28.4%

Η επίδραση του φύλου, αντίθετα με την αρχική μας υπόθεση, δε βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Σημαντική βρέθηκε η επίδραση της ηλικίας ($p < .005$), αν και τα αποτελέσματα δε συμφωνούν με την αρχική μας υπόθεση ότι τα μεγαλύτερα παιδιά και οι ενήλικες θα αποδώσουν την κυριολεκτική έκφραση της νοσταλγίας συχνότερα ως μεικτή. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά της μικρότερης ηλικιακής ομάδας

(8 ετών) αποδίδουν το συναίσθημα της νοσταλγίας περισσότερο ως αρνητικό ($p < .05$), ενώ τα παιδιά 12 ετών ως θετικό ($p < .05$). Στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στην απόδοση του πρόσημου. Στον Πίνακα 6 συνοψίζονται οι συχνότητες εμφάνισης του κάθε πρόσημου ανάλογα με την ηλικία και το φύλο. Η επίδραση της σειράς χορήγησης των έργων, δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική.

4. Συζήτηση

Η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε με στόχο να διερευνήσει τις αναπαραστάσεις των παιδιών για τη νοσταλγία. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η νοσταλγία είναι μια σύνθετη συναισθηματική εμπειρία, η οποία ενδεχομένως να μην ανακύπτει συχνά στην καθημερινότητα των παιδιών, χρησιμοποιήσαμε το εκφραστικό σχέδιο ως μέσο διερεύνησης των αναπαραστάσεων της έννοιας, αποφεύγοντας τις δυσκολίες που θα παρουσίαζε για τα παιδιά ένα λεκτικό έργο. Αναλυτικότερα, εξετάστηκε ο τρόπος που τα παιδιά, ηλικίας από 8 έως 12 ετών, αναπαριστούν σχεδιαστικά το συναίσθημα της νοσταλγίας και το πώς η ικανότητα σχεδιαστικής αναπαράστασης διαφοροποιείται με βάση την ηλικία και το φύλο.

Για λόγους σύγκρισης αλλά και για να επιτευχθεί σύνδεση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στον τρόπο που οι ενήλικες κατανοούν, βιώνουν και περιγράφουν το συναίσθημα της νοσταλγίας, στον σχεδιασμό μας συμπεριλάβαμε και μια ομάδα ενηλίκων ως ομάδα ελέγχου. Τα σχέδια των ενηλίκων μας παρείχαν πληροφορίες για τον τρόπο που οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις της νοσταλγίας εμφάνιζαν κοινά στοιχεία με το πρωτότυπο της έννοιας, το οποίο βασίζεται στις αντιλήψεις των ενηλίκων γι αυτή (Hepper et al., 2012).

Για να εξασφαλίσουμε κοινή πειραματική συνθήκη για όλους τους συμμετέχοντες, εκτός από τις οδηγίες για το σχεδιαστικό έργο, δόθηκε και ο ορισμός της νοσταλγίας, όπως αυτός έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλες έρευνες που εξετάζουν την έννοια (βλ. Sedikides et al., 2015). Ως δείκτες της σχεδιαστικής αναπαράστασης χρησιμοποιήθηκαν η συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων και το είδος και ο αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν για να απεικονιστεί το συναίσθημα. Στα εκφραστικά σχέδια των συμμετεχόντων εφαρμόστηκε ανάλυση περιεχομένου για να αναγνωριστούν οι σχεδιαστικοί δείκτες που χρησιμοποιούνται για να απεικονίσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας, καθώς δεν υπήρχαν σχετικά

ερευνητικά δεδομένα. Επιπλέον, διερευνήθηκε το πρόσημο που αποδίδεται στην ανθρώπινη φιγούρα που αισθάνεται νοσταλγία, το οποίο αποτελεί σημαντικό και αμφιλεγόμενο στοιχείο της συγκινησιακής ταυτότητας της έννοιας (Barrett et al., 2010. Batcho, 2013. Wildschut et al., 2006).

Ακολουθεί η κριτική αποτίμηση των αποτελεσμάτων σε σύγκριση με τη σχετική βιβλιογραφία και τις ερευνητικές μας υποθέσεις. Τέλος, απαριθμούνται οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας και προτείνονται θέματα προς μελλοντική διερεύνηση.

4.1 Η συνολική εκφραστικότητα των αναπαραστάσεων της νοσταλγίας και ο συνολικός αριθμός των σχεδιαστικών δεικτών

Τα σχέδια της νοσταλγίας, αξιολογήθηκαν ως προς τη συνολική τους εκφραστικότητα, τον βαθμό, δηλαδή, στον οποίο κατάφεραν να αποτυπώσουν συνολικά το συναίσθημα, αλλά και ως προς το συνολικό αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που εμπεριείχαν. Αρχικά υποθέσαμε ότι θα προέκυπταν διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων στη συνολική εκφραστικότητα των απεικονίσεων της νοσταλγίας και στον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών και ότι τα σχέδια των μεγαλύτερων παιδιών και των ενηλίκων θα ήταν εκφραστικότερα και θα περιείχαν μεγαλύτερο αριθμό δεικτών από αυτά των μικρότερων παιδιών. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν την αρχική μας υπόθεση και για τις δύο μεταβλητές.

Αναλυτικότερα, φαίνεται ότι τα παιδιά από 8 ετών είναι σε θέση να αναπαραστήσουν το συναίσθημα της νοσταλγίας, αφού το 45% των σχεδίων αυτής της ηλικιακής ομάδας αξιολογήθηκαν ως μη εκφραστικά, ενώ μόνο το 8,5% δε χρησιμοποίησε κανένα σχεδιαστικό δείκτη στην απεικόνιση της νοσταλγίας. Η συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων και ο συνολικός αριθμός σχεδιαστικών δεικτών αυξάνεται ανάμεσα στις ηλικίες των 8 και 12 ετών, ενώ δεν υπάρχουν διαφορές μεταξύ των μεγαλύτερων παιδιών (12 ετών) και των ενηλίκων.

Η σταδιακή ανάπτυξη της εκφραστικότητας και του αριθμού των σχεδιαστικών δεικτών μέχρι και την ηλικία των 12 ετών συνάδει με προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με την ανάπτυξη της ποιότητας της σχεδιαστικής απεικόνισης των συναισθημάτων και τη χρήση μεγαλύτερου αριθμού σχεδιαστικών δεικτών (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet, 2015. Brechet et al., 2009. Jolley et al., 2004. Picard & Gauthier, 2012. Picard et al., 2007). Η μη ύπαρξη διαφορών στην εκφραστικότητα των σχεδίων των παιδιών 12 ετών από αυτά των ενηλίκων, δείχνει ότι τα παιδιά ηλικίας 12 ετών μπορούν να κατανοήσουν την έννοια (ορισμός) και να την απεικονίσουν σχεδιαστικά όπως και οι ενήλικες, σημαντική ένδειξη και για την ποιότητα της αναπαράστασης της νοσταλγίας των παιδιών αυτής της ηλικίας.

Επίσης, η καλύτερη επίδοση των μεγαλύτερων παιδιών και στη συνολική εκφραστικότητα και στον αριθμό σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιούν, μπορεί να οφείλεται στο ότι η συλλογή των δεδομένων έγινε στο τέλος φοίτησής τους στο δημοτικό σχολείο και αναμένοντας τη μετάβαση στην επόμενη βαθμίδα, σε μια περίοδο δηλαδή που χαρακτηρίζεται από ποικίλα συναισθήματα και σκέψεις για το παρελθόν αλλά και για το μέλλον (Rimm-Kaufman & Pianta, 2000). Βιβλιογραφικά δεδομένα, υποστηρίζουν ότι σε περιόδους σημαντικών μεταβάσεων και ασυνέχειας εντείνεται το συναίσθημα της νοσταλγίας (Davis, 1979. Hertz, 1990. Zhou et al., 2008), ενώ η διάθεση αυτού που σχεδιάζει φαίνεται να μπορεί να επηρεάσει την σχεδιαστική απεικόνιση ενός συναισθήματος (Brechet & Jolley, 2014). Τα παραπάνω ενδεχομένως προσφέρουν μια επιπλέον ερμηνεία για τα ευρήματα της παρούσας έρευνας.

Η υπόθεσή μας σχετικά με την επίδραση του φύλου στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδιαστικών έργων και στον αριθμό των σχεδιαστικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν για την απεικόνιση της νοσταλγίας δεν επαληθεύτηκε, αφού η κύρια επίδραση του φύλου δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Όπως αναφέραμε και

στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη νοσταλγία δεν έχουν εξεταστεί ερευνητικά (Hepper et al., 2012). Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας μπορεί να αποτελούν μια πρώτη ένδειξη ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ αντρών και γυναικών ως προς την αντίληψη της νοσταλγίας. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο ότι αντίθετα με άλλα συναισθήματα αυτό- επίγνωσης, όπως πχ η ρομαντική αγάπη (Brechet, 2015), το βίωμα της νοσταλγίας δεν επηρεάζεται από κοινωνικές επιταγές ή ατομικές προσδοκίες που σχετίζονται με το φύλο (Tracy & Robins, 2004. Van Tilburg et al., 2017).

Ωστόσο, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η αλληλεπίδραση ηλικίας και φύλου διαφοροποιεί σημαντικά τη συνολική εκφραστικότητα, αναδεικνύοντας επιμέρους διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων, τόσο για τα κορίτσια όσο και για τα αγόρια, αλλά όχι το συνολικό αριθμό σχεδιαστικών δεικτών. Έτσι, η εκφραστικότητα των κοριτσιών βελτιώνεται σταδιακά από την ηλικία των 8 ετών μέχρι και την ηλικία των 10 ετών, ενώ οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των μεγαλύτερων κοριτσιών δεν διαφέρουν ως προς την εκφραστικότητα από αυτές των ενηλίκων του ίδιου φύλου. Όσον αφορά τα σχέδια των αγοριών, η συνολική εκφραστικότητα αυξάνεται σταδιακά από την ηλικία των 8 μέχρι και την ηλικία των 12 ετών, ενώ είναι μειωμένη στα σχέδια των ενηλίκων του ίδιου φύλου σε σχέση με την ηλικιακή ομάδα των 12 ετών.

Η καλύτερη επίδοση των αγοριών 12 ετών ως προς την εκφραστικότητα από τους ενήλικες του ίδιου φύλου, ενδεχομένως οφείλεται στο ότι η εξέταση των ενηλίκων (φοιτητών) ήταν ομαδική, και πραγματοποιήθηκε ανάμεσα από υποχρεωτικά μαθήματα της σχολής. Οι συνθήκες συλλογής των δεδομένων μπορεί να επηρέασαν τη διάθεση και τη συνέπεια με την οποία οι φοιτητές δεσμεύτηκαν στη διαδικασία (Cristensen, 2007). Από τη βιβλιογραφία, οι γυναίκες φαίνεται να είναι

πιο επιμελείς και ακριβείς από τους άντρες στη σχεδιαστική αποτύπωση (McClure, 2000 όπως αναφέρεται στο Picard et al., 2007), γι αυτό ενδεχομένως δεν υπήρξε αντίστοιχη διαφορά με τα κορίτσια 12 ετών.

Ενδιαφέρον είναι και το εύρημα ότι τα αγόρια 12 ετών είχαν συνολικά εκφραστικότερα έργα από τα κορίτσια της ίδιας ηλικίας (απλή επίδραση του φύλου), αποτέλεσμα αντίθετο με την αρχική μας υπόθεση αλλά και με τα αποτελέσματα των ερευνών των Picard και Boulhais (2011) και της Brechet (2015), που έδειξαν υπεροχή των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων των κοριτσιών των βασικών συναισθημάτων και της ρομαντικής αγάπης αντίστοιχα. Ωστόσο, το εύρημα αυτό φαίνεται να συνάδει περισσότερο με προκαταρκτικά ευρήματα της Picard και των συνεργατών της (2007), όπου τα κορίτσια χρησιμοποίησαν περισσότερο από τα αγόρια κυριολεκτικές σχεδιαστικές στρατηγικές (πρόσωπο), ενώ τα αγόρια χρησιμοποίησαν σε μεγαλύτερο βαθμό συνδυασμό κυριολεκτικών και μη κυριολεκτικών σχεδιαστικών στρατηγικών. Στην απεικόνιση της νοσταλγίας, οι περισσότεροι δείκτες αφορούσαν το περιεχόμενο, οπότε ως συνολικά εκφραστικότερα θεωρήθηκαν τα σχέδια που χρησιμοποιούσαν μεταφορικές σχεδιαστικές στρατηγικές, τις οποίες τα αγόρια χρησιμοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό σύμφωνα με τα παραπάνω.

4.2 Το είδος των σχεδιαστικών δεικτών

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στα σχέδια των συμμετεχόντων εφαρμόστηκε ανάλυση περιεχομένου για τον εντοπισμό εκείνων των ενδείξεων που χρησιμοποιήθηκαν για να μεταφέρουν το συναίσθημα της νοσταλγίας στο σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας. Η διαδικασία αυτή αποτέλεσε ένα σημαντικό διερευνητικό μέρος της εργασίας, αφού δεν υπήρχαν προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα τόσο για τον τρόπο που απεικονίζεται σχεδιαστικά η νοσταλγία, όσο και για τις αναπαραστάσεις των παιδιών για την έννοια. Η ομαδοποίηση σε ευρύτερες κατηγορίες δεικτών των ενδείξεων που εντοπίστηκαν έγινε, λαμβάνοντας υπόψη το

περιεχόμενό τους, τη λειτουργία τους και την τοποθέτηση τους στο σχέδιο. Το πρωτότυπο της δομής της νοσταλγίας αποτέλεσε σημείο αναφοράς στη διαδικασία αυτή (Hepper et al., 2012).

Οι σχεδιαστικοί δείκτες που προέκυψαν από την παραπάνω διαδικασία και αξιολογήθηκαν ήταν συνολικά 8, και αναφέρονται σε φθίνουσα σειρά ξεκινώντας από τον συχνότερα χρησιμοποιούμενο. Εξετάστηκε το πρόσωπο της ανθρώπινης φιγούρας, η ύπαρξη ανάμνησης, ο εαυτός στην ανάμνηση, το πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται η φιγούρα, η στάση του σώματος, οι σημαντικοί άλλοι στην ανάμνηση, η αφορμή ή αλλιώς το ερέθισμα που εγείρει το συναίσθημα και ο χρόνος.

Στο 68,5% των σχεδίων χρησιμοποιήθηκε ο δείκτης πρόσωπο, δηλαδή υπήρχαν προσθήκες ή αλλαγές στο πρόσωπο της ανθρώπινης φιγούρας που νιώθει νοσταλγία σε σχέση με το σχέδιο ελέγχου, αποτέλεσμα που συνάδει με την ανάδειξη της συναισθηματικής κατάστασης μέσα από κυριολεκτικές στρατηγικές (Brechet et al., 2009. Jolley et al., 2004. Picard et al., 2007). Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό αυτό είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό χρήσης αντίστοιχου δείκτη στα λοιπά κοινωνικά συναισθήματα (ντροπή, περηφάνια και ζήλια) που εξετάστηκαν στην έρευνα των Bonoti και Misalidi (2015). Η διαφορά ενδεχομένως οφείλεται στο γεγονός ότι η νοσταλγία, παρόλο που δε χαρακτηρίζεται από μια πρωτοτυπική έκφραση προσώπου (Van Tilburg et al., 2017) εμπεριέχει το συναίσθημα της χαράς αλλά και της λύπης (Barrett et al., 2010. Hepper et al., 2012, Wildschut et al., 2006), οπότε για την κυριολεκτική απεικόνιση του συναισθήματος οι συμμετέχοντες δανείστηκαν στοιχεία των εκφράσεων αυτών των δύο βασικών συναισθημάτων.

Ο δείκτης «ανάμνηση», δηλαδή η προσθήκη μιας θετικής σκέψης από το παρελθόν στην ανθρώπινη φιγούρα που νοσταλγεί, ήταν ο δεύτερος σε συχνότητα (57,4%) δείκτης που εμφανίστηκε στα εκφραστικά σχέδια των συμμετεχόντων. Η συχνή χρήση αυτού του δείκτη ήταν αναμενόμενη, αν εξεταστεί σε σύγκριση με

χαρακτηριστικά του πρωτότυπου της νοσταλγίας, όπως η «μνήμη/ αναμνήσεις», «τρυφερές/ εξιδανικευμένες αναμνήσεις», «το να θυμάσαι», «αναπόληση», «σκέψη» (Hepper et al., 2012). Οι λέξεις αυτές αποτελούν πυρηνικά χαρακτηριστικά της νοσταλγίας και σχετίζονται με τη γνωστική διάσταση του συναισθήματος (Batcho, 1998. Hepper et al., 2012. Wildschut et al., 2006). Ο δείκτης «ανάμνηση» χρησιμοποιήθηκε συχνότερα από τα αγόρια και τα κορίτσια 12 ετών, γεγονός που συνάδει με τη θέση ότι τα μεγαλύτερα παιδιά κατανοούν περισσότερο την ύπαρξη γνωστικής διάστασης στο συναίσθημα από τα μικρότερα παιδιά (Harris, 2010. Tracy & Robins, 2004).

Το περιεχόμενο της θετικής ανάμνησης ανέδειξε δύο ακόμη σχεδιαστικούς δείκτες, τον εαυτό και τους σημαντικούς άλλους ως πρωταγωνιστές της ανάμνησης. Η τοποθέτηση του εαυτού σε ρόλο πρωταγωνιστή στην ανάμνηση της ανθρώπινης φιγούρας που νοσταλγεί αλλά και η ύπαρξη άλλων σημαντικών προσώπων συνάδει με τον ορισμό της νοσταλγίας: «Η νοσταλγία... Αφορά στην ανάκληση προσωπικών, θετικά διαμεσολαβημένων αναμνήσεων, οι οποίες συνήθως αφορούν στον στενό κοινωνικό περίγυρο και την παιδική ηλικία, με το ίδιο το άτομο να τοποθετείται σε ρόλο πρωταγωνιστή» (Sedikides et al., 2015, σελ. 198).

Η αλλαγή στη στάση του σώματος της ανθρώπινης φιγούρας που νοσταλγεί χρησιμοποιήθηκε σε ποσοστό 29%. Οι ποικιλία των ενδείξεων που συμπεριλαμβάνονται σε αυτό το δείκτη και οι μεταξύ τους διαφορές (καθιστός, ξαπλωμένος, με τα χέρια να ακουμπούν στο πρόσωπο κτλ) δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε, αν το συναίσθημα αποδίδεται σχεδιαστικά με κάποια χαρακτηριστική στάση σώματος, αλλά μας παρέχει ενδείξεις για τη σημασία της διαφοροποίησης της στάσης του σώματος (σε σχέση με το σχέδιο ελέγχου), ώστε να αποτυπωθεί η νοσταλγία. Οι διαφοροποιήσεις αυτές θα μπορούσαν να διερευνηθούν περαιτέρω. Το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος δείκτης χρησιμοποιήθηκε λιγότερο από τα παιδιά 8

ετών, μπορεί να σημαίνει ότι η χρήση του αφενός απαιτεί αναπτυγμένη σχεδιαστική ικανότητα και αφετέρου προϋποθέτει την ικανότητα κατανόησης και σχεδιαστικής αποτύπωσης του συγκείμενου, του πλαισίου μέσα στο οποίο προκύπτει το συναίσθημα της νοσταλγίας. Και οι δύο αυτές δεξιότητες αναπτύσσονται σταδιακά μετά τα 8 έτη (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet & Jolley, 2014. Jolley, 2010).

Και οι λοιποί σχεδιαστικοί δείκτες, ανέδειξαν σημαντικές διαστάσεις της νοσταλγίας, όπως τα ερεθίσματα που μπορούν να εγείρουν το συναίσθημα (αφορμή), το πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται (Wildschut et al., 2006) και το πέρασμα του χρόνου που αποτελεί πυρηνικό χαρακτηριστικό του πρωτότυπου της νοσταλγίας (παρελθόν, νεότητα/ παιδική ηλικία) (Hepper et al., 2012). Οι επιμέρους διαφορές στη χρήση των σχεδιαστικών δεικτών, με βάση την ηλικία, συμφωνούν με προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα που θέλουν τους ενήλικες και τα μεγαλύτερα παιδιά να χρησιμοποιούν συχνότερα μεταφορικές σχεδιαστικές στρατηγικές, δηλαδή δείκτες που αφορούν στη στάση του σώματος και στο συγκείμενο (Jolley, 2010. Jolley et al., 2004. Picard et al., 2007), προσπαθώντας να απεικονίσουν τόσο τη γνωστική όσο και στη συγκινησιακή διάσταση της έννοιας.

Η σύνδεση των σχεδιαστικών δεικτών, του τρόπου δηλαδή που απεικονίζεται η νοσταλγία, με τις διαστάσεις και το πρωτότυπο της έννοιας όπως παρουσιάστηκαν στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, ενισχύει την αρχική θέση της παρούσας έρευνας, ότι το σχέδιο μπορεί να αποτελέσει αντανάκλαση των αναπαραστάσεων της νοσταλγίας, όπως συμβαίνει και με άλλες σύνθετες συναισθηματικές εμπειρίες όπως η μοναξιά (Bonoti et al., 2010) και η ρομαντική αγάπη (Brechet, 2015). Ταυτόχρονα, η ανάδειξη δεικτών που δεν συνδέονται με τα πρωτοτυπικά χαρακτηριστικά της έννοιας, όπως η στάση σώματος, ενισχύει την άποψη ότι το σχέδιο μπορεί να εμπλουτίσει τις πληροφορίες μας σχετικά με τις αναπαραστάσεις μιας έννοιας.

4.3 Το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης των σχεδιαστικών

αναπαραστάσεων

Τα αποτελέσματα σχετικά με το πρόσημο της κυριολεκτικής έκφρασης που αποδίδεται στο σχέδιο της νοσταλγίας ήταν αντίθετα με τις αρχικές μας υποθέσεις. Η μεικτή έκφραση δεν βρέθηκε να διαφοροποιείται με βάση την ηλικία ή το φύλο, ενώ χρησιμοποιήθηκε συνολικά σπανιότερα από τη θετική, την αρνητική και την απροσδιόριστη έκφραση. Το συγκεκριμένο εύρημα μπορεί να οφείλεται στο ότι το σχέδιο είναι σε θέση να αποτυπώσει μία έκφραση για το υπό διερεύνηση συναίσθημα, ενώ οι μεικτές συναισθηματικές εμπειρίες μπορεί να χαρακτηρίζονται από διαδοχικά αντιφατικά συναισθήματα (Berríos et al., 2015. Burkitt & Sheppard, 2013. Burkitt et al., 2017). Έτσι, ενδεχομένως τα αποτελέσματα να ήταν διαφορετικά αν το πρόσημο αξιολογούνταν με βάση το συνολικό σχέδιο και όχι μόνο την έκφραση του προσώπου της ανθρώπινης φιγούρας που νιώθει νοσταλγία. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι το 23% των σχεδίων, ανεξάρτητα από την ηλικία και το φύλο, απέδωσαν στη φιγούρα αρνητική έκφραση (λύπη), ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποίησαν το δείκτη «ανάμνηση», δηλαδή πρόσθεσαν στο περιεχόμενο του σχεδίου μια θετική σκέψη από το παρελθόν, αναδεικνύοντας τη σημασία των δεικτών του περιεχομένου στην αποτύπωση της συγκινησιακής διάστασης του συναισθήματος. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη σχεδιαστική απόδοση του πρόσημου της νοσταλγίας θα μπορούσαν να προκύψουν και από την αξιολόγηση των αφηρημένων στρατηγικών σχεδίασης, όπως του χρώματος (Sheppard et al., 2017), που δεν εξετάστηκαν στα πλαίσια της παρούσας έρευνας.

Ωστόσο, τα ευρήματα σχετικά με το πρόσημο των σχεδιαστικών έργων παραμένουν ενδιαφέροντα. Παρόλο που το συναίσθημα της νοσταλγίας περιγράφεται εξ ορισμού ως κυρίαρχα θετικό (Sedikides et al., 2015) συνολικά στα σχέδια των συμμετεχόντων δεν υπήρξε διαφορά στις συχνότητες εμφάνισης της θετικής, της

αρνητικής και της απροσδιόριστης (χωρίς διαφορές από το σχέδιο ελέγχου) έκφρασης. Διαφοροποιήσεις υπήρξαν στις δύο από τις τέσσερις ηλικιακές ομάδες με τα παιδιά 8 ετών να χρησιμοποιούν κυρίως την αρνητική συναισθηματική έκφραση και τα παιδιά 12 ετών τη θετική. Έτσι, τα μεγαλύτερα παιδιά φαίνεται να αποτυπώνουν τη συγκινησιακή ταυτότητα της νοσταλγίας με τρόπο που πλησιάζει περισσότερο στο πρωτότυπο και στον ορισμό της έννοιας (Herper et al., 2012). Η διαφοροποίηση με την ομάδα των ενηλίκων, αν και όχι στατιστικά σημαντική, (οι ενήλικες απέδωσαν θετικό πρόσημο σε ποσοστό 25% έναντι του 40% των μεγαλύτερων παιδιών) ενδεχομένως οφείλεται στο ότι οι ενήλικες απέδωσαν τη συγκινησιακή διάσταση της έννοιας κυρίως με μεταφορικές σχεδιαστικές στρατηγικές και όχι μέσω της έκφρασης του προσώπου (Picard et al., 2007. Picard & Gauthier, 2012), οι οποίες δεν συμπεριληφθήκαν στην κωδικοποίηση των σχεδίων ως προς το πρόσημο.

4.4 Περιορισμοί της παρούσας έρευνας

Η παρούσα έρευνα παρουσιάζει ορισμένους περιορισμούς. Ως σημαντικό περιορισμό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι η χορήγηση των σχεδιαστικών έργων και η συλλογή των δεδομένων έγινε από την ίδια την ερευνήτρια κι ενδεχομένως οι προσωπικές της προσδοκίες, ο τρόπος αντιμετώπισης της διαδικασίας, η κόπωση λόγω του μεγάλου αριθμού συμμετεχόντων, ακόμα και το φύλο να επηρέασαν τη διαδικασία (Cristensen, 2007. Robson, 2010). Ένας ακόμη περιορισμός που αφορά στη συλλογή των δεδομένων είναι ότι η χορήγηση των σχεδιαστικών έργων στους ενήλικες έγινε ομαδικά κι αυτό ενδεχομένως επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες δεσμεύτηκαν στη διαδικασία και απέδωσαν στο σχεδιαστικό έργο, σε σχέση με τα παιδιά που εξετάστηκαν ατομικά, με τη μορφή συνέντευξης. Τέλος, αν και δόθηκε απεριόριστος χρόνος για τη συμπλήρωση των σχεδιαστικών έργων, η διαδικασία πραγματοποιήθηκε για τα παιδιά στο χώρο του σχολείου και κατά τη

διάρκεια του ωρολόγιου προγράμματος και για τους φοιτητές στο τέλος των μαθημάτων τους, συνθήκη που μπορεί να επηρέασε τον τρόπο που ανταποκρίθηκαν στα έργα.

Σημαντικοί ήταν και οι περιορισμοί ως προς τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, τα οποία αφορούν αποκλειστικά τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις της νοσταλγίας. Η προσθήκη έργων για τη διερεύνηση των λεκτικών αναπαραστάσεων της έννοιας, της εμπειρίας και της κατανόησης του συναισθήματος θα μας επέτρεπε να διαμορφώσουμε πληρέστερη εικόνα για τον τρόπο που τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις διαστάσεις της νοσταλγίας. Παρόλο που είχε αρχικά σχεδιαστεί να συμπεριληφθούν σχετικές ερωτήσεις με τη μορφή συνέντευξης, η συλλογή των δεδομένων έγινε στο τέλος της σχολικής χρονιάς και ο χρόνος ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος.

Τέλος, περιορισμοί υπήρξαν και ως προς την κωδικοποίηση των σχεδιαστικών έργων. Πρώτον, η παρούσα μελέτη είχε διερευνητικό χαρακτήρα και δεν βασίστηκε σε προηγούμενα δεδομένα για τους σχεδιαστικούς δείκτες που απεικονίζουν τη νοσταλγία και οι δείκτες προέκυψαν από τα ίδια τα σχέδια των συμμετεχόντων. Παρόλο που η διαδικασία που ακολουθήσαμε είναι συνήθης σε ανάλογες έρευνες (Brechet, 2015. Brechet et al., 2009. Burkitt & Watling, 2015. Jolley et al., 2004), τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση περιεχομένου θα πρέπει να εξεταστούν περαιτέρω. Δεύτερον, κατά την κωδικοποίηση και αξιολόγηση των σχεδίων δεν λάβαμε υπόψη τις αφηρημένες στρατηγικές σχεδίασης, όπως το είδος των γραμμών και το χρώμα (Jolley, 2010). Οι ιδιότητες αυτές φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σημασία στην απεικόνιση των συναισθημάτων, κυρίως όταν πρόκειται για μεικτές συγκινησιακές καταστάσεις (Burkitt & Sheppard, 2013).

4.5 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών για τη νοσταλγία μέσω του εκφραστικού σχεδίου. Η νοσταλγία αποτελεί

σημαντικό ψυχολογικό πόρο και σύνθετη συναισθηματική και γνωστική εμπειρία και η χρήση και άλλων εργαλείων συμπληρωματικά με το σχέδιο θα μπορούσαν να φωτίσουν περαιτέρω τις διαστάσεις της. Θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράλληλα με τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις να διερευνηθεί η εμπειρία του συναισθήματος, η κατανόηση της έννοιας και οι μεταξύ τους σχέσεις, παρέχοντας επιπλέον ενδείξεις για το αν το σχέδιο μπορεί να αποτελέσει έγκυρο εργαλείο διερεύνησης της κατανόησης των συναισθημάτων (Brechet et al., 2009. Brechet & Jolley, 2014).

Μελλοντικές ερευνητικές προσπάθειες, μέσα από τη χρήση ευρύτερων εργαλείων, όπως η συνέντευξη, θα μπορούσαν να αναδείξουν ατομικές διαφορές που σχετίζονται με τις αναπαραστάσεις της νοσταλγίας (πχ μια προσωπική εμπειρία, οι αναφορές στην έννοια από το οικογενειακό περιβάλλον/ διαγενεολογική νοσταλγία, περίοδοι μεταβάσεων όπως μετακινήσεις, αλλαγή σχολείου, διαζύγιο, θάνατος μέλους της οικογένειας, αποκλεισμός κτλ). Αυτού του είδους τα δεδομένα θα μπορούσαν να υποστηρίξουν και τη σημασία των ατομικών και κοινωνικών λειτουργιών της νοσταλγίας κατά την παιδική ηλικία. Επίσης, θα ήταν ενδιαφέρον επόμενες έρευνες να εστιάσουν με τη χρήση και άλλων εργαλείων, πέρα του σχεδίου στη συγκινησιακή διάσταση της νοσταλγίας και στην ύπαρξη διαφορών ως προς την ηλικία στην αντίληψη του συναισθήματος ως θετικό, αρνητικό ή μεικτό.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας σχετικά με τους σχεδιαστικούς δείκτες που αναδείχθηκαν από την ανάλυση περιεχομένου αλλά και τα αντιφατικά ευρήματα σχετικά με τις διαφορές των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων ως προς το φύλο θα μπορούσαν να εξεταστούν περαιτέρω σε μελλοντικές έρευνες. Στα πλαίσια της διερεύνησης της σχεδιαστικής απεικόνισης του συναισθήματος, θα μπορούσε επίσης να εξεταστεί ο τρόπος που τα παιδιά εκφράζονται μέσω του σχεδίου όταν νιώθουν νοσταλγικά. Η χρήση ενός ερεθίσματος (πχ μουσική, βίντεο, σενάριο) ως πειραματική συνθήκη θα μπορούσε να αναδείξει και άλλες σχεδιαστικές στρατηγικές

έκφρασης της νοσταλγίας.

Βιβλιογραφία

- Abakoumkin, G., Wildschut, T., Sedikides, C., & Bakarou, M. (2017). Nostalgia in Response to Group-Based Exclusion: The Role of Attachment-Related Avoidance. *European Journal of Social Psychology, 47*, 373-381.
- Abeyta, A. A., Routledge, C., Roylance, C., Wildschut, T., & Sedikides, C. (2015). Attachment-related avoidance and the social and agentic content of nostalgic memories. *Journal of Social and Personal Relationships, 32*(3), 406-413.
- Baldwin, M., Biernat, M., & Landau, M. J. (2015). Remembering the real me: Nostalgia offers a window to the intrinsic self. *Journal of Personality and Social Psychology, 108*(1), 128.
- Baldwin, M., & Landau, M. J. (2014). Exploring nostalgia's influence on psychological growth. *Self and Identity, 13*, 162-177.
- Barrett, F. S., Grimm, K. J., Robins, R. W., Wildschut, T., Sedikides, C., & Janata, P. (2010). Music-evoked nostalgia: affect, memory, and personality. *Emotion, 10*(3), 390-403.
- Batcho, K. I. (1995). Nostalgia: A psychological perspective. *Perceptual and Motor Skills, 80*(1), 131-143.
- Batcho, K. I. (1998). Personal nostalgia, world view, memory, and emotionality. *Perceptual and Motor Skills, 87*(2), 411-432.
- Batcho, K. I. (2013). Nostalgia: The bittersweet history of a psychological concept. *History of Psychology, 16*(3), 165-176.
- Batcho, K. I., DaRin, M. L., Nave, A. M., & Yaworsky, R. R. (2008). Nostalgia and identity in song lyrics. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 2*(4), 236-244.

- Bonoti, F., & Misailidi, P. (2006). Children's developing ability to depict emotions in their drawings. *Perceptual and Motor Skills*, *103*(2), 495-502.
- Bonoti, F., & Misalidi, P. (2015). Social emotions in children's human figure drawings: drawing shame, pride and jealousy. *Infant and Child Development*, *24*(6), 661-672.
- Brechet, C. (2015). Representation of Romantic Love in Children's Drawings: Age and Gender Differences. *Social Development*, *24*(3), 640-658.
- Brechet, C., & Jolley, R. P. (2014). The roles of emotional comprehension and representational drawing skill in children's expressive drawing. *Infant and Child Development*, *23*(5), 457-470.
- Brechet, C., Baldy, R., & Picard, D. (2009). How does Sam feel? : Children's labelling and drawing of basic emotions. *British Journal of Developmental Psychology*, *27*(3), 587-606.
- Brooks, M. (2005). Drawing as a unique mental development tool for young children: Interpersonal and intrapersonal dialogues. *Contemporary Issues in Early Childhood*, *6*(1), 80-91.
- Burkitt, E., & Newell, T. (2005). Effects of human figure type on children's use of colour to depict sadness and happiness. *International Journal of Art Therapy*, *10*(1), 15-22.
- Burkitt, E., & Sheppard, L. (2014). Children's colour use to portray themselves and others with happy, sad and mixed emotion. *Educational Psychology*, *34*(2), 231-251.

- Cheung, W. Y., Wildschut, T., Sedikides, C., Hepper, E. G., Arndt, J., & Vingerhoets, A. J. (2013). Back to the future: Nostalgia increases optimism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(11), 1484-1496.
- Cicchetti, D., Bronen, R., Spencer, S., Haut, S., Berg, A., Oliver, P., & Tyrer, P. (2006). Rating scales, scales of measurement, issues of reliability: Resolving some critical issues for clinicians and researchers. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 194(8), 557-564.
- Cox, M. (2005). *The pictorial world of the child*. Cambridge University Press.
- Christensen, L. B. (2007). Η πειραματική μέθοδος στην επιστημονική έρευνα. Αθήνα: Παπαζήση.
- Davis, F. (1977). Nostalgia, identity and the current nostalgia wave. *The Journal of Popular Culture*, 11(2), 414-424.
- Davis, F. (1979). *Yearning for yesterday: A sociology of nostalgia*. New York: Free Press.
- Harris, P. L. (2008). Children's understanding of emotion. In M. Lewis, J. Haviland-Jones, & L. Feldman Barrett (Eds.), *The Handbook of Emotions, 3rd edition*, (320-331). New York: Guilford Press.
- Hepper, E. G., Ritchie, T. D., Sedikides, C., & Wildschut, T. (2012). Odyssey's end: lay conceptions of nostalgia reflect its original Homeric meaning. *Emotion*, 12(1), 102-119.
- Hepper, E. G., Wildschut, T., Sedikides, C., Ritchie, T. D., Yung, Y. F., Hansen, N., ... & Gebauer, J. E. (2014). Pancultural nostalgia: prototypical conceptions across cultures. *Emotion*, 14(4), 733-747.
- Holak, S. L., & Havlena, W. J. (1992). Nostalgia: An exploratory study of themes and emotions in the nostalgic experience. *ACR North American Advances*.

- Holak, S. L., & Havlena, W. J. (1998). Feelings, fantasies, and memories: An examination of the emotional components of nostalgia. *Journal of Business Research, 42*(3), 217-226.
- Holbrook, M. B., & Schindler, R. M. (1996). Market segmentation based on age and attitude toward the past: Concepts, methods, and findings concerning nostalgic influences on customer tastes. *Journal of Business Research, 37*(1), 27-39.
- Jolley, R. P. (2010). *Children and pictures: Drawing and understanding*. Oxford: Blackwell.
- Jolley, R. P., Fenn, K., & Jones, L. (2004). The development of children's expressive drawing. *British Journal of Developmental Psychology, 22*(4), 545-567.
- Kaplan, H. A. (1987). The psychopathology of nostalgia. *Psychoanalytic Review, 74*(4), 465-486.
- Kraska-Miller, M. (2013). *Nonparametric statistics for social and behavioral sciences*. CRC Press.
- McCann, W. H. (1941). Nostalgia: A review of the literature. *Psychological Bulletin, 38*(3), 165-182.
- Mercer, M. J. (2016). *Is nostalgia a mixed emotion? Evidence from emotional experience and facial expressions of emotion*. University of Tennessee Honors Thesis Projects. http://trace.tennessee.edu/utk_chanhonoproj/1917
- Misailidi, P., Bonoti, F., & Savva, G. (2012). Representations of loneliness in children's drawings. *Childhood, 19*(4), 523-538.
- Morra, S., Caloni, B., & d'Amico, M. R. (1994). Working memory and the intentional depiction of emotions. *Archives de Psychologie, 62*, 71-87.
- Nawas, M. M., & Platt, J. J. (1965). A future-oriented theory of nostalgia. *Journal of Individual Psychology, 21*(1), 51-57.

- Picard, D., & Boulhais, M. (2011). Sex differences in expressive drawing. *Personality and Individual Differences, 51*(7), 850-855
- Picard, D., & Gauthier, C. (2012). The development of expressive drawing abilities during childhood and into adolescence. *Child Development Research*, <https://www.hindawi.com/journals/cdr/2012/925063/abs/>.
- Pons, F., Harris, P. L., & de Rosnay, M. (2004). Emotion comprehension between 3 and 11 years: Developmental periods and hierarchical organization. *European Journal of Developmental Psychology, 1*(2), 127-152.
- Reid, C. A., Green, J. D., Wildschut, T., & Sedikides, C. (2015). Scent-evoked nostalgia. *Memory, 23*(2), 157-166.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (Κ. Μιχαλοπούλου, επιμ. Μτφ.) (2η έκδ). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2000).
- Routledge, C., Arndt, J., Sedikides, C., & Wildschut, T. (2008). A blast from the past: The terror management function of nostalgia. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*(1), 132-140.
- Routledge, C., Arndt, J., Wildschut, T., Sedikides, C., Hart, C. M., Juhl, J., ... & Schlotz, W. (2011). The past makes the present meaningful: nostalgia as an existential resource. *Journal of Personality and Social Psychology, 101*(3), 638-652.
- Routledge, C., Juhl, J., Abeyta, A., & Roylance, C. (2014). Using the past to promote a peaceful future: Nostalgia mitigates existential threat induced nationalistic and religious self-sacrifice. *Social Psychology, 45*, 339-346.

- Routledge, C., Wildschut, T., Sedikides, C., & Juhl, J. (2013). Nostalgia as a resource for psychological health and well-being. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(11), 808-818.
- Routledge, C., Wildschut, T., Sedikides, C., Juhl, J., & Arndt, J. (2012). The power of the past: Nostalgia as a meaning-making resource. *Memory*, 20(5), 452-460.
- Sedikides, C., Wildschut, T., & Baden, D. (2004). Nostalgia: Conceptual Issues and Existential Functions.(in) *The Handbook of Experimental Existential Psychology*, Greenberg, J., Koole, SL, and Pyszczynski, TA (eds). New York.
- Sedikides, C., Wildschut, T., Arndt, J., & Routledge, C. (2008). Nostalgia: Past, present, and future. *Current Directions in Psychological Science*, 17(5), 304-307.
- Sedikides, C., Wildschut, T., Routledge, C., & Arndt, J. (2015). Nostalgia counteracts self-discontinuity and restores self-continuity. *European Journal of Social Psychology*, 45(1), 52-61.
- Smith, J. P., Glass, D. J., & Fireman, G. (2015). The understanding and experience of mixed emotions in 3-5 year-old children. *The Journal of Genetic Psychology*, 176(2), 65-81.
- Stephan, E., Sedikides, C., & Wildschut, T. (2012). Mental travel into the past: Differentiating recollections of nostalgic, ordinary, and positive events. *European Journal of Social Psychology*, 42(3), 290-298.
- Stephan, E., Wildschut, T., Sedikides, C., Zhou, X., He, W., Routledge, C., & Vingerhoets, A. J. (2014). The mnemonic mover: Nostalgia regulates avoidance and approach motivation. *Emotion*, 14(3), 545-561.
- Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). "Putting the Self Into Self-Conscious Emotions: A Theoretical Model". *Psychological Inquiry*, 15(2), 103-125.

- Turgeon, S. M. (2008). Sex differences in children's free drawings and their relationship to 2D: 4D ratio. *Personality and Individual Differences, 45*(6), 527-532.
- Turner, R. N., Wildschut, T., Sedikides, C., & Gheorghiu, M. (2013). Combating the mental health stigma with nostalgia. *European Journal of Social Psychology, 43*(5), 413-422.
- Van Tilburg, W. A., & Igou, E. R. (2012). On boredom: Lack of challenge and meaning as distinct boredom experiences. *Motivation and Emotion, 36*(2), 181-194.
- Van Tilburg, W. A., Igou, E. R., & Sedikides, C. (2013). In search of meaningfulness: Nostalgia as an antidote to boredom. *Emotion, 13*(3), 450-461.
- Van Tilburg, W. A., Wildschut, T., & Sedikides, C. (2017). Nostalgia's place among self-relevant emotions. *Cognition and Emotion*, <https://doi.org/10.1080/02699931.2017.1351331>.
- Vigil, J. M. (2009). A socio-relational framework of sex differences in the expression of emotion. *Behavioral and Brain Sciences, 32*(5), 375-390.
- Wildschut, T., Sedikides, C., Arndt, J., & Routledge, C. (2006). Nostalgia: content, triggers, functions. *Journal of Personality and Social Psychology, 91*(5), 975-993.
- Wildschut, T., Sedikides, C., Routledge, C., Arndt, J., & Cordaro, F. (2010). Nostalgia as a repository of social connectedness: the role of attachment-related avoidance. *Journal of Personality and Social Psychology, 98*(4), 573-586.

- Zhou, X., Sedikides, C., Wildschut, T., & Gao, D. G. (2008). Counteracting loneliness: On the restorative function of nostalgia. *Psychological Science, 19*(10), 1023-1029.
- Zhou, X., Wildschut, T., Sedikides, C., Chen, X., & Vingerhoets, A. J. (2012). Heartwarming memories: Nostalgia maintains physiological comfort. *Emotion, 12*(4), 678-684.
- Zhou, X., Wildschut, T., Sedikides, C., Shi, K., & Feng, C. (2011). Nostalgia: The gift that keeps on giving. *Journal of Consumer Research, 39*(1), 39-50.

Παράρτημα Α

Παραθέτονται τα έντυπα συναίνεσης και τα φύλλα καταγραφής των απαντήσεων που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη συλλογή των δεδομένων.

1. Έντυπο ενημέρωσης συγκατάθεσης ενηλίκων

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:

Επιστήμες της Αγωγής: Παιδαγωγικό Παιχνίδι και Παιδαγωγικό Υλικό στην πρώτη παιδική ηλικία

Αγαπητοί/ές συνάδελφοι / συναδέλφισσες,

Στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Επιστήμες Αγωγής: Παιδαγωγικό Παιχνίδι και Παιδαγωγικό Υλικό στην πρώτη παιδική ηλικία» του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, πραγματοποιώ την διπλωματική μου εργασία με θέμα **«Οι αναπαραστάσεις της νοσταλγίας στα σχέδια των παιδιών»**. Οι πληροφορίες θα συλλεχθούν και θα αναλυθούν σύμφωνα με τις επιταγές της ερευνητικής δεοντολογίας και με απώτερο στόχο να εμπλουτίσουν την υπάρχουσα βιβλιογραφία γύρω από τον τρόπο που τα παιδιά αναπαριστούν το συναίσθημα της νοσταλγίας στα σχέδιά τους.

Προκειμένου να αναδειχθούν ορισμένες αναπτυξιακές διαστάσεις του θέματος, απαιτείται η συμμετοχή ενός δείγματος ενηλίκων. Όλες οι πληροφορίες που θα συλλεχθούν είναι ανώνυμες και απολύτως εμπιστευτικές και θα χρησιμοποιηθούν μόνο για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας. Για τη συλλογή των δεδομένων θα χρειαστεί να συμπληρώσετε δύο σχεδιαστικά έργα και να απαντήσετε γραπτώς σε ερωτήσεις σχετικά με αυτά. Τα ευρήματα της έρευνας θα βασιστούν σε ομαδική ανάλυση των απαντήσεων κι όχι στην παρουσίαση ατομικών περιπτώσεων.

Η συμπλήρωση και επιστροφή του εντύπου με τις οδηγίες και τις σχετικές ερωτήσεις αποτελεί συγκατάθεση για τη συμμετοχή σας στην έρευνα, ενώ έχετε το δικαίωμα απόσυρσης από την ερευνητική διαδικασία, πριν την παράδοση του εντύπου. Κατόπιν δεν είναι δυνατόν να αποσύρετε τα δεδομένα σας, καθώς θα είναι κωδικοποιημένα και ανώνυμα.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για την πολύτιμη συνεργασία σας.

Η υπεύθυνη της έρευνας

Αγγελέτου Χαρά, Εκπαιδευτικός

e-mail: cangeletou@ece.uth.gr

Τηλ.: 6986158081

2. Έντυπο καταγραφής της περιγραφής του σχεδίου ελέγχου (ενήλικες)

Συμπληρώνεται από την ερευνήτρια

Κωδικός

Ημερομηνία εξέτασης: _____

Ηλικία: _____

Αριθμός έργου

Φύλο: Άντρας

Γυναίκα

Ημερομηνία γέννησης: _____

Κάποιος μπορεί να πει ότι δε νιώθει κάτι ιδιαίτερο. Αυτό σημαίνει ότι εκείνη τη στιγμή δεν νιώθει κανένα συναίσθημα. Θα ήθελα να σχεδιάσεις έναν άνθρωπο που δεν νιώθει κάτι ιδιαίτερο. Σχεδίασε έναν άνθρωπο έτσι που να φαίνεται ότι πραγματικά δεν νιώθει κανένα απολύτως συναίσθημα.

Ερώτηση 1^η : Μπορείς να μου περιγράψεις το σχέδιό σου;

---

3. Έντυπο καταγραφής της περιγραφής του εκφραστικού σχεδίου (ενήλικες)

Συμπληρώνεται από την ερευνήτρια.

* Κωδικός

* Ημερομηνία εξέτασης: _____

* Ηλικία: _____

* Αριθμός έργου

Φύλο: Άντρας Γυναίκα

Ημερομηνία γέννησης: _____

Κάποιος μπορεί να πει ότι νιώθει νοσταλγία. Η νοσταλγία είναι μια έντονη συναισθηματική επιθυμία για το παρελθόν. Σχεδιάσε έναν άνθρωπο που νιώθει νοσταλγία. Σχεδιάσε τον άνθρωπο έτσι που να φαίνεται ότι νιώθει πραγματικά μεγάλη νοσταλγία.

Ερώτηση 1^η: Μπορείς να μου περιγράψεις αυτό που ζωγράφισες;

---

4. Έντυπο ενημέρωσης συγκατάθεσης γονέων

Αγαπητοί γονείς,

Στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Επιστήμες αγωγής: παιδαγωγικό παιχνίδι και παιδαγωγικό υλικό στην πρώτη παιδική ηλικία», του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, πραγματοποιώ την διπλωματική μου εργασία με θέμα «**Οι αναπαραστάσεις της νοσταλγίας στα σχέδια των παιδιών**». Οι πληροφορίες θα συλλεχθούν και θα αναλυθούν σύμφωνα με τις επιταγές της ερευνητικής δεοντολογίας και με απώτερο στόχο να εμπλουτίσουν την υπάρχουσα βιβλιογραφία γύρω από τον τρόπο που τα παιδιά αναπαριστούν το συναίσθημα της νοσταλγίας στα σχέδιά τους.

Προκειμένου να γίνει η συλλογή των δεδομένων, κάθε παιδί θα κληθεί να συμπληρώσει δύο σχέδια και να απαντήσει σε σύντομες ερωτήσεις γι αυτά. Η εξέταση θα γίνει από την ερευνήτρια, ατομικά, σε έναν ήσυχο χώρο του σχολείου και θα έχει διάρκεια περίπου 15 λεπτά.

Όλες οι πληροφορίες είναι ανώνυμες και απολύτως εμπιστευτικές και θα χρησιμοποιηθούν μόνο για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας. Τα ευρήματα της έρευνας θα βασιστούν σε ομαδική ανάλυση των απαντήσεων κι όχι στην παρουσίαση ατομικών περιπτώσεων.

Αν επιθυμείτε να συμμετάσχει το παιδί σας στην παραπάνω έρευνα, παρακαλείσθε να συμπληρώσετε το έντυπο συγκατάθεσης και να το επιστρέψετε το συντομότερο δυνατό στο σχολείο.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για την πολύτιμη συνεργασία σας. Για περαιτέρω πληροφορίες μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μου .

Η υπεύθυνη της έρευνας

Αγγελέτου Χαρά, Εκπαιδευτικός

e-mail: cangeletou@ece.uth.gr

Τηλ.: 6986158081

Έντυπο συγκατάθεσης

Δηλώνω τη συγκατάθεσή μου για τη συμμετοχή του μαθητή/ της μαθήτριας
.....(ονοματεπώνυμο μαθητή)
στην έρευνα με θέμα «**Οι αναπαραστάσεις της νοσταλγίας στα σχέδια των παιδιών**».

Ο/Η δηλών/ούσα

.....

5. Φύλλο οδηγιών (παιδιά)

Φύλλο οδηγιών

Σχέδιο ελέγχου

Ορισμός: Κάποιος μπορεί να πει ότι δε νιώθει κάτι ιδιαίτερο. Αυτό σημαίνει ότι εκείνη τη στιγμή δεν νιώθει κανένα συναίσθημα.

Οδηγία έργου: Θα ήθελα να σχεδιάσεις έναν άνθρωπο που δεν νιώθει κάτι ιδιαίτερο. Σχεδίασε έναν άνθρωπο έτσι που να φαίνεται ότι πραγματικά δεν νιώθει κανένα απολύτως συναίσθημα;

Περιγραφή σχεδίου: Μπορείς να μου περιγράψεις το σχέδιό σου;

Εκφραστικό σχέδιο

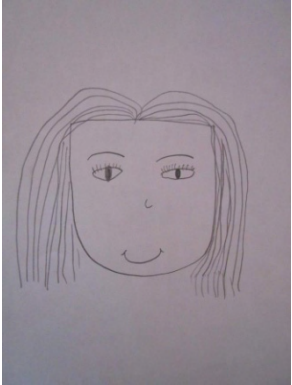

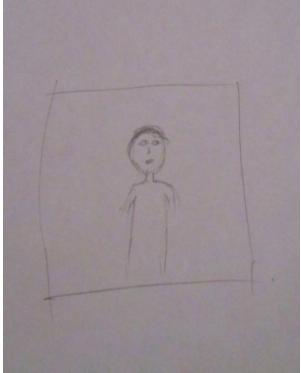

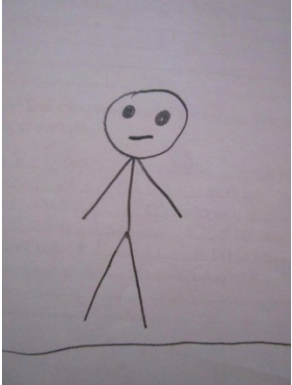

Ορισμός: Κάποιος μπορεί να πει ότι νιώθει νοσταλγία. Η νοσταλγία είναι μια έντονη συναισθηματική επιθυμία για το παρελθόν.

Οδηγία έργου: Θα ήθελα να σχεδιάσεις έναν άνθρωπο που νιώθει νοσταλγία; Σχεδίασε έναν άνθρωπο έτσι που να φαίνεται ότι νιώθει πραγματικά μεγάλη νοσταλγία.

Περιγραφή σχεδίου: Μπορείς να μου περιγράψεις αυτό που ζωγράφισες;

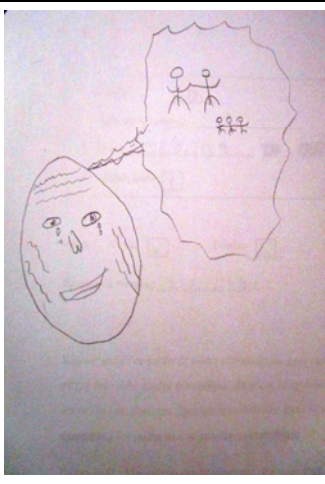

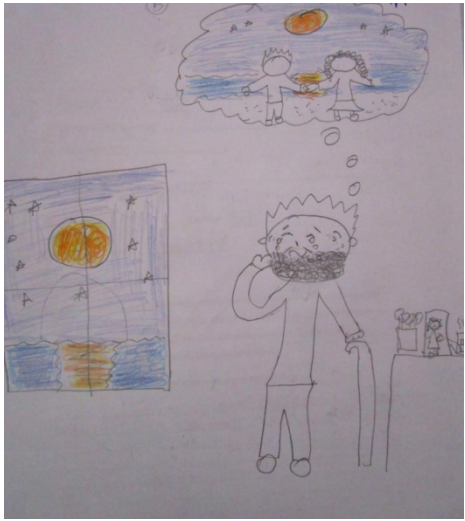
Παράρτημα Β

Παραθέτονται αντιπροσωπευτικά σχέδια και η αξιολόγησή τους.

Σχέδιο ελέγχου	Σχέδιο νοσταλγίας
	 <p data-bbox="1007 600 1139 631">Πρόσωπο</p>
	 <p data-bbox="970 1003 1179 1034">Στάση σώματος</p>
	 <p data-bbox="959 1422 1192 1453">Θετική ανάμνηση</p>
	 <p data-bbox="911 1834 1240 1865">Ο εαυτός στην ανάμνηση</p>

	 <p data-bbox="855 490 1294 524">Σημαντικοί άλλοι στην ανάμνηση</p>
	 <p data-bbox="871 900 1278 936">Πλαίσιο/ περιβάλλοντας χώρος</p>
	 <p data-bbox="954 1321 1197 1357">Αφορμή/ερέθισμα</p>
	 <p data-bbox="1024 1760 1126 1796">Χρόνος</p>

Σχήμα 1. Σχεδιαστικοί δείκτες που χρησιμοποιούνται στα σχέδια της νοσταλγίας

Σχέδια παιδιών	Σχέδια ενηλίκων
	
Συνολική εκφραστικότητα = 1	
	
Συνολική εκφραστικότητα = 3	
	
Συνολική εκφραστικότητα = 5	

Σχήμα 2. Ενδεικτικά σχέδια που βαθμολογήθηκαν με 1, 3 ή 5 ως προς τη συνολική τους εκφραστικότητα.

Σχέδιο ελέγχου	Σχέδιο νοσταλγίας
	
Αρνητικό	
	
Θετικό	
	
Μεικτό	
	
Μη προσδιορισμο	

Σχήμα 3. Ενδεικτικά σχέδια για τις διαφορετικές τιμές του πρόσημου της κυριολεκτικής έκφρασης